

Monografier

De samhällsbesvärliga.
Förhandlingar om psykopati och
kverulans i 1930-och 40-talens
Sverige

Annika Berg

Makadam, 2018, 384 s.

Forskningen om det Sverige som formades under mellankrigstiden, en epok som lite oprecis och förenklat brukar beskrivas som "välfärdsstatens födelse", har under senare år blivit allt mer omfattande. Ett centralt inslag i den välfärdsstat som vid denna tid började byggas upp var moderniseringen och expansionen av vårdsektorn, en process som i sig hade många olika inslag. Det handlade naturligtvis om byggnader, tekniska förbättringar och ökade resurser rent generellt, men måhända viktigare var den förändring av medborgarskapet eller – mer teoretiskt uttryckt – det politiska subjektet som nu tog sin början. Därmed inte sagt att det fanns en entydig medborgarmodell inbyggd i välfärdsstatens fundament – den modell Per Albin Hansson skisserade i sitt berömda folkhemstal var bara en tämligen grovt tillyxad matris som skapades främst av retoriska skäl. Under de följande åren kom olika medborgarmodeller att brytas mot varandra, tydligast mellan å ena sidan en mer patriarkal, vertikal modell där expertvälde, rationell planering och vikten av fostran av medborgarna betonades och å andra sidan en mer horisontell modell där jämlikhet, demokrati, självorganisering och egenansvar framhölls.

En central aspekt av medborgarskapet gäller relationen mellan medborgare och stat, något som kommer till uttryck i de rättigheter och skyldigheter som

tillkommer medborgarskapet. Ett av de områden där denna fråga ofta ställs på sin spets rör statens förhållande till dem som bröt mot de gällande normerna för hur den gode medborgaren skulle uppföra sig. Under mellankrigstiden växte psykiatrin som vetenskap fram som en av samhällets främsta väktare av dessa normer. Dess mest långtgående verktyg var, när så ansågs krävas, tvångsvård. I *De samhällsbesvärliga. Förhandlingar om psykopati och kverulans i 1930- och 40-talens Sverige* beskriver idéhistorikern Annika Berg psykiatrins och speciellt psykopati-diagnosens utveckling och roll i detta sammanhang under mellankrigstiden. De inledande kapitlen ger en bred idéhistorisk beskrivning av rättspsykiatrins utveckling under 1900-talets första decennier med särskild tyngdpunkt på psykopatibegreppets framväxt och förändring. Bokens mest innovativa och intressanta delar utgörs emellertid av de följande kapitlen, vilka utgör en mikrohistorisk djupstudie av ett antal patienter – såväl män som kvinnor – som blev föremål för tvångsvård med stöd av diagnoser som psykopati och kverulansparanoia. Som gemensam beteckning på dessa patienter använder Berg det i samtiden förekommande uttrycket "samhällsbesvärliga". Psykopati och kverulansparanoia ses från teoretisk synvinkel som diagnoser i gränslandet mellan sjukt och friskt, vilket gör dem speciellt lämpliga att använda som studieobjekt i sökandet efter djupare samhälleliga värderingsmönster. Samtidigt fanns en betydande plasticitet i dessa diagnoser, vilket gjorde att det stod en hård strid om deras innebörd och användningsmöjligheter både inom och utom vetenskapen. Det är i detta sam-

manhang närmast ironiskt att ett av de drag som förbands med dessa diagnoser, i synnerhet kverulansparanoia – nämligen en benägenhet att ständigt skriva inlagor till myndigheter – gör att förutsättningarna för forskaren att fånga deras röster förbättras.

Källmaterialet är främst hämtat från Sinnessjuknämndens personakter, där ett tiotal fall har valts ut. Detta kan låta tämligen modest men dels omfattar varje fall ofta hundratals sidor material, dels har naturligtvis Berg en betydligt större kontextuell kunskap hämtad från andra fall som inte direkt redovisas i framställningen. Teoretiskt ansluter boken till en förståelse-ram som ser förhandlingarna som ett inslag i den process av liberalt medborgarskapande som Michel Foucault och en rad efterföljare har sett som utmärkande för 1900-talets välfärdsstater. Detta kompletteras med ett intersektionellt perspektiv där det betonas att diagnosernas form liksom utgången av förhandlingarna samspelar med klass, kön och sexualitet. Generellt kan Berg sägas inta en förmedlande position – ibland beskriven som ”postrevisionistisk” – mellan å ena sidan ett revisionistiskt och mer renodlat makt- och förtrycksperspektiv, där patienterna setts som närmast maktlösa och utan möjlighet att göra sina röster hörda, och å andra sidan ett perspektiv som nära anknyter till en mer traditionell historieskrivning om läkarvetenskapens och medicinens utveckling.

Det verkligt intressanta är vad som framkommer när forskaren, för att tala med Foucault, likt en arkeolog gräver sig ner i arkivets allt djupare lager. Genom att gå på djupet med sitt material kan författaren visa att vad som idealt sett placeras inom en medicinsk-vetenskaplig praktik av diagnostiserande och åtgärdande och eventuellt botande i stället kan ses som en förhandlingsprocess mellan olika intressen – naturligtvis främst mellan å ena sidan läkarna och Sinnessjuknämnden och å andra sidan patienterna, men även med en rad andra parter inblandade på båda sidor. Poängen med förhandlings-

begreppet här är, som jag uppfattar det, att det är ett dynamiskt begrepp där de olika förhandlingspositionerna varken är på förhand givna eller oföränderliga. Även om förhandlingarna mellan staten och dess representanter och patienterna långt ifrån fördes från jämlika styrkepositioner fanns i princip alltid åtminstone ett litet utrymme för att kunna ”förhandla sig ut” och undslippa den anstaltsbaserade tvångsvården. I detta sammanhang framgår på ett intressant sätt hur de positioner som intogs av de ansvariga behandlande läkarna respektive företrädarna för den medicinska byråkratin, i detta fall främst Sinnessjuknämnden, långt ifrån alltid sammanföll.

Som läsare är det fascinerande att följa de olika ärendenas gång, som ofta under många år rörde sig över gränserna mellan medicinska och moraliska diskurser. Då avslöjas en diskursiv kamp där på den ena sidan står läkarnas och den medicinska byråkratins strama och torra medicinska diagnos- och begreppsvärld och på den andra de tvångsintagna patienternas argument och berättelser, som kunde vara av vitt skilda slag. Ofta varade denna kamp under många år där utredningar, beslut, brev, intyg, inlagor och naturligtvis diagnoser och vårdplaner cirkulerade mellan de inblandade. Särskilt intressant är att de tvångsintagna ibland argumenterade för sin sak utifrån ett slags medborgartanke där de ansåg att deras rättigheter blivit kränkta.

Om läkaren strävade efter att tala med en röst – den vetenskapliga rationalitetens – så var patientens röst inte en utan en mängd röster och stämmor. Här återfinns allt från en ytterst välformulerad professorsprosa till tämligen osammanhängande klagomål över den behandling som bestods. Även om givetvis patienterna befann sig i underläge var de inte totalt utlämnade åt en maktfullkomlig medicinsk vetenskap och byråkrati. Samtidigt visar Berg att möjligheterna att kunna påverka sitt öde – föga överraskande – var större för välutbildade män än för lågutbildade

kvinnor. Dessa ojämlika förutsättningar blir än större genom att de förstnämnda i allmänhet också kunde få stöd för sin sak från bundsförvanter.

Slutligen några ord om det starkt kontextbundna begreppet ”samhällsbesvärlig” där jag vill reda ut frågan om användningen av detta inte riskerar att leda något fel som beteckning på den grupp patienter som studeras. Berg framhåller att det inte användes särskilt frekvent i samtiden. Kanske stämmer detta beträffande den företrädesvis medicinskt och psykiatriskt präglade diskurs som Berg studerat, men beträffande andra grupper, som alkoholister och lösdrivare – grupper som också blev föremål för tvångsvård –, förekom det tämligen ofta, kanske beroende på att medikaliseringen var betydligt svagare på detta område. I våra öron klingar ”besvärlig” tämligen oskyldigt och ger intryck av att de patienter vi möter mest var allmänt problematiska eller struliga och att de som omhändertogs mest gjorde det för att de på något sätt inte passade in i ett samhälle som ställde allt större krav på människorna. Så var det förmodligen också i en del fall. Även om Berg betonar att boken framför allt handlar om dem med ”mer måttliga överträdelser” finns ändå en risk att ”samhällsbesvärlig” ger felaktiga associationer då många av dem som tvångsvårdades inte främst gjorde det för att de skrivit brev till myndigheter eller betett sig underligt eller påflugat utan för att de också förövat eller bedömts vara kapabla till våldshandlingar, ibland till och med av dödligt slag. Det bör också påpekas att ”samhällsbesvärlig” under mellankrigstiden var starkt diskursivt besläktat med ”samhällsskydd” och ”samhällsfarlighet”.

Sammantaget är Bergs bok ett imponerande arbete som väsentligt fördjupar och berikar kunskapen om psykiatrins praktik under mellankrigstiden. Analysen av aktmaterialet visar hur vetenskapliga och moraliska diskurser flätades samman, liksom att utgången av den diskursiva kamp som ofta utspelade sig mellan läkare och

patient långt ifrån alltid var given. Detta inte minst då psykopatibegreppets komplexitet och omstriddhet gav utrymme för olika bedömningar och behandlingsåtgärder. Samtidigt bekräftar bokens intersektionella perspektiv att förutsättningarna för framgång i de förhandlingar Berg urskiljer mellan läkare och patient var betydligt större för välutbildade män än för lågutbildade kvinnor, i synnerhet om de senares diagnos förbands med deras sexualitet. Den delvis nya teoretiska koppling som görs till medborgarskapsfrågan kunde dock med fördel utvecklats. Tyvärr tappas denna tråd bort något i den avslutande diskussionen.

Roddy Nilsson

Mannen som ordnade naturen.
En biografi över Carl von Linné
Gunnar Broberg

Natur & Kultur, 2019, 518 s.

Litteraturen om Carl von Linné (1707–1778) är mycket rik och han har tidigare blivit föremål för flera biografier. Linnéättlingen Thore Magnus Fries tvåbandsverk *Linné. Lefnadsteckning* (1903, cirka 900 sidor) förtjänar ett speciellt omnämnande, men i den behandlas exempelvis inte utvecklingsläran, tolkningen av *Clavis medicinae duplex* (ett slags medicinskt testamente) eller Linnés mörkare sidor, såsom hans manodepressivitet.

Författaren till denna nya Linnébiografi, Gunnar Broberg, är professor emeritus i idé- och lärdoms historia i Lund, och har under många år varit redaktör för *Svenska Linnésällskapets Årsskrift*. Han vill besvara frågan vem universalgeniet Linné egentligen var, och hur han kunde nå världsrjykte. Författaren väljer att koncentrera sig på den gamle Linné och låter framställningen i mångt och mycket bygga på dennes egna ord. Linné skrev ett sjuttiofem böcker, 186 dissertationer, otaliga uppsatser, tusentals brev. Förutom tidigare känt material har även nya källor grävts fram. I olika kapi-

tel får vi uppleva Linné i alla hans olika roller och funktioner: botaniker, läkare, mineralog, zoolog, etnolog, ekonom, entreprenör, dietist, visionär, upplysningsman, filosof, professor, arkiater, rektor, inspektor, domare, ledamot i lärda sällskap, jordägare, därtill folklorist, skönlitterär författare (landskapsresorna), poet, brevskrivare och kärleksfull familjefar. Själv ville han kallas *princeps botanicorum*, den främste av alla botanister. Hans dröm var att hitta ett växternas naturliga system, baserat på släktskap (vilket skulle gå i uppfyllelse först med dna-tekniken). Linnés brev är för övrigt en outtömlig källa till ny kunskap om honom. De publicerade breven finns tillgängliga för alla i databasen Alvin: Linnékorrespondensen, Uppsala universitetsbibliotek. I 1700-talets lärda republik, *res publica literaria*, förekom ett ständigt tankeutbyte, ett *commercium eruditi orbis*, där lärda korrespondenser spelade en viktig roll för det vetenskapliga arbetet.

Biografen framskrider i kronologisk ordning och börjar hemma i prästhemmet i Stenbrohult, där fadern, Nils Linnaeus, lägger första grunden för botanikintresset. Under åren i Växjö utvecklar Linnés lärare, lektor Johan Rothman, naturalhistoriens mysterier. I Lund möter han en annan naturalhistoriker, Kilian Stobaeus, i vars imponerande bibliotek han kan förkovra sig.

Hösten 1728 bär det så av till Uppsala. Han möter Olof Celsius den äldre, professor i teologi, och Olof Rudbeck den yngre, vilka får stor betydelse för hans vidare utveckling. 1729 blir Linné demonstrator av den botaniska trädgården. Han övar sig nu på äldre botaniska system och testar sitt eget sexualsystem.

En vördag 1732 företar Linné resan till det mytiska Lappland (*Iter Lapponicum*), finansierad av Vetenskaps societeten. Han reser som naturalhistoriker, etnolog och ekonom och får också insikt i dietetiken. Detta är en milstolpe i Linnés karriär, som skulle göra honom internationellt känd. Linné var även en medicinsk upplysare. I

sin dietetik, *Diaeta naturalis*, en samling medicinska aforismer som påbörjades 1733, förespråkar han ett enkelt och måttfullt leverne. Helst skall man äta som en katt och dricka som en hund, men den moderne svensken åt enligt Linné som en engelsman, drack som en tysk, klädde sig som en fransman, byggde som en italienare, rökte som en holländare, snusade som en spanjor och drack brännvin som en ryss.

1734 reste Linné till Dalarna och mötte sin tillkommande, Sara Lisa Moraea. Året därpå följde en utlandsresa (*Iter ad exteros*) med Leyden som mål. Linné blev samma år medicine doktor i Harderwijk och publicerade i snabb följd *Systema naturae*, *Hortus Cliffortianus*, *Genera plantarum*, *Bibliotheca botanica* och började nu sin revolution inom vetenskapen. Men det är nog få som vet vilka oerhörda svårigheter han först mötte. Det skulle ta många år innan han definitivt slog igenom. I början stod det helt enkelt och vägde huruvida han verkligen skulle lyckas eller helt och hållet försvinna ut i periferin. Alla ville ju hålla fast vid sina system. Christian Gottlieb Ludwig, sedermera professor i botanik i Leipzig, var en av dem som helt förkastade den unge Linnés nya tankar. Men den 10 maj 1737 skrev Linné kort och gott till Ludwig (på latin): "Vi är skapade till människor för att ha olika åsikter. Genom denna tvedräkt kommer slutligen sanningen att lysa fram." Den 12 augusti 1737 slog Linné fast att inom tio år skulle Ludwig gladeligen ansluta sig till hans nya idéer. Det som nu fick Ludwig att kråkas, skulle han komma att försvara i framtiden.

År 1738 återvände Linné till Sverige och 1739 grundade han tillsammans med några kolleger Vetenskapsakademien. 1741 blev han professor i teoretisk medicin vid Uppsala universitet och året därpå i botanik. Genom växtkunskapen hoppades Linné att det fattiga Sverige skulle räddas från fattigdom, svält och missväxt. Han experimenterade med pärlframställning, införande av nya växter som till exempel te, och ville till och med odla upp myrar och

fjäll. Ständigt sökte han finna nya inhem-ska läkemedel. Naturens naturliga system skulle stämma överens med medicinens.

När Linnés *Fauna Suecica* kom ut 1746 som en zoologisk motsvarighet till *Flora Suecica* (1745), kallades han den andre Adam av den store botanisten Albrecht von Haller i Schweiz, eftersom Adam fått Guds uppdrag att namnge djuren. Den 12 augusti 1740 liknar den franske botanisten François Boissier de La Croix de Sauvages Linné vid en sann Karl XII inom naturvetenskapen, men med den viktiga distinktionen att Linné erövrade hela den botaniska världen för evigt, medan Karl XII endast lagt under sig ett fåtal områden för en kort tid.

Linné ville beskriva hela världen; han såg de stora strukturerna och glömde inte detaljerna (*tritissima*). Han genomförde sina landskapsresor och sände ut ett tjugotal apostlar till andra länder. 1752 kom också avhandlingen *Cui bono?*, där han sökte besvara frågan till vilken nytta allt sker.

Det var egentligen först på 1750-talet, sedan Linné publicerat *Species plantarum* (1753) med den binära nomenklaturen och den tionde upplagan av *Systema naturae* (1758–1759), som hans revolution stod på så fast grund att det stod klart att de som vägrade ansluta sig till hans nya tankar inte längre skulle få något bestående inflytande över botaniken utan för alltid förpassas till ren vetenskapshistoria; så gick det också för Haller. En annan fransk botanist, Louis Gérard, kallade Linné för en ny Newton. Gérard ansåg till och med att Linné kommer att bli större än Newton. I *Systema naturae* klassificerade Linné människan, *Homo sapiens*, och placerade henne bland djuren som härskare (*tyrannus*) över naturens tre riken. I *Species plantarum* ville han ge hela världen dess flora, varför hans lärjungars resor blev så viktiga. I systematiseringen av naturen hävdade han sina principer: allt levande kommer från ägget, allt förnuft övertygar oss om att allt skapats i par med var sitt kön samt att naturen inte gör något hopp. I *Philosophia botanica* betonade Linné också vikten av

namngivningen, man måste känna till namnen, annars går kunskapen om tingen förlorad.

Linné visste att nå sina mål genom begåvning, flit, envishet, karriärplanering, nya utgåvor där idéer och projekt ständigt utvecklades, och en märklig förmåga att ständigt finna vänner, välgörare och mecenater. Sina fiender gjorde han upp med i *Nemesis divina* ("Den gudomliga vedergällningen"), där bland annat ekonomiskt fiffel tadelades.

Brobergs biografi ger oss en välbehövlig uppdaterad helhetsbild med det allra senaste från forskningsfronten. Den är vackert formgiven och rikt illustrerad – ett efterlängtat arbete för alla dem som vill lära känna den förunderlige Linné och det mångfasetterade livet runt honom ur många synvinklar.

Ann-Mari Jönsson

Den bråkiga staden. Ungdoms-upplopp och ungdomspolitik i efterkrigstidens Stockholm

Martin Ericsson & Andrés Brink
Pinto

Stockholmia, 2019, 340 s.

Martin Ericssons och Andrés Brink Pintos nya bok bjuder läsare på en mycket händelserik, spännande och pedagogisk resa genom olika tiders ungdomsupplopp i Stockholm – med början i Söderkravallerna 1948, genom Berzeliikravallerna åren 1951 och 1954, nyårskravallerna 1956, Hötorgskravallerna 1965 och slut i Kungs-trädgården sommaren 1987. Händelserna kontextualiseras och sätts i förhållande till tidigare upplopp, till de politiska processer som följde på kravallerna och den generella samhällsutvecklingen i Stockholm. Författarna vill visa att ungdomsupplopp inte är unika utan att kravaller och gatubräk är en vanlig del av svensk historia, och författarna lyckas med detta.

Ericsson och Brink Pinto använder

sig av en känd teoretisk utgångspunkt i forskningen om sociala rörelser – kollektiva konfrontationer – och låter detta teoretiska ramverk motivera de olika forskningsfrågorna. Den första frågan fokuserar på likheter och skillnader mellan de olika upploppen, för att i den andra forskningsfrågan undersöka likheter och skillnader mellan ungdomsupploppen och andra (äldre) upplopp i staden. Svaren söks genom en grundlig analys av vilka konfrontativa repertoarer som används av ungdomar och polisen under upploppens gång, vilka faktorer som spelade roll för upploppens utbrott, sammansättningen av ungdomar som deltog i kravallerna, skillnader mellan manliga och kvinnliga deltagare i upplopp, samt hur Stockholmspolitikerna och media reagerade på de ganska oväntade och "kravlösa" händelserna.

Den sista aspekten – kravlöshet – är mycket viktig för författarna, som gjort kravlöshet till en del av sin definition av ungdomsupplopp: "Med ungdomsupplopp avser vi en kollektiv konfrontation som antingen i sin samtid eller av senare tidens forskare har beskrivits som ett ungdomsupplopp, och/eller där deltagarna primärt har tolkats som 'ungdomar' [...]. Drivkrafter bakom ett ungdomsupplopp har setts som kopplade till föreställda 'ungdomsproblem' eller 'ungdomskulturer' i stället för till explicit formulerade politiska krav" (s. 21). Den definitionen, med tillägget att bara större händelser är av intresse, har styrt bokens val av fall – just därför studeras de fem ovannämnda kravallerna och inga andra. Författarna argumenterar även för att frånvaron av specifika krav ledde till att myndigheter tillsatte olika utredningar och politiska beslut fattades som ämnade förhindra kommande upplopp. Det är klart att utan att begränsa definitionen hade läsare inte fått en så detaljerad bild av dessa upplopp, som sällan studerats, men begränsningen i definitionen leder också till problem. Läsaren får inte veta så mycket om olika typer av protester – det vill säga mindre konfrontationer

med specifika krav – som ägde rum både före och efter kravallerna och som också skulle hjälpa oss att förstå varför och hur myndigheter, Stockholmspolitikerna och media reagerade på till exempel nyårskravallerna 1956 eller Hötorgskravallerna 1965. Upplopp uppstår inte i vakuum och författarna hävdar inte det heller, men sammanfattningen av boken hade kunnat fokusera mer på den systematiska analysen av olika kollektiva konfrontationer som man kan koppla till de fem upploppen. Det skulle stärka författarnas argument om att upplopp var starkt relaterade till konflikt i det urbana rummet och marginaliseringen av unga från den politiska sfären och myndigheternas (framför allt polisens) hållning.

Trots detta kan man vara mycket nöjd med den historiska beskrivningen av ungdomsupplopp, som för det mesta baseras på tre typer av arkivmaterial: tidningsartiklar, polisrapporter och offentliga handlingar från Stockholms stads barnavårdsförvaltning. Dessa tre olika källor tillåter författarna att inte bara att ge en utförlig genomgång av händelserna, utan också att verkligen belysa sammansättningen av kravaldeltagarna. Här spelar tidningarnas bilder av upploppen en viktig roll eftersom just dessa, i kombination med polisens information, hjälpt författarna att visa hur fel den klassiska bilden av unga aktivister som män oftast är. Upploppens genushistoria, som berättas genom explicita exempel vid varje händelse, gör boken unik i sitt slag.

Tidningsartiklar och utredningar bidrar också till att bjuda läsaren på intressanta och viktiga detaljer om hur ungdomsproblem gestaltades och tolkades i 1950-, 1960- och 1980-talens Sverige. Delvis är de teman som framkommer – att unga hänger i olika gäng, förortstonåringar som rör sig i centrum, kriminalitet, konflikter mellan olika ungdomars subkulturer – inte unika utan dessa beskrivs i media också idag. Vissa av de politiska förslag som föreslogs åtgärda dessa problem kvarstår än, till exempel mer

organiserad fritid. Några förslag har dock förändrats – det är svårt att föreställa sig att någon idag skulle försöka motverka ungdomskravaller med att dela ut mobiltelefoner, men just efter nyårskravallerna 1956 föreslogs i media att svenskar borde skaffa sig fler tv-apparater (s. 183).

Om vi återkommer till de viktigaste slutsatserna i boken: Ericsson och Brink Pinto demonstrerar väl att de fem beskrivna ungdomsupploppen använde ganska likartade konfrontationsrepertoarer, även om nivån av våld varierade. Polisen ändrade sin reaktionsrepertoar – Stockholmspolisen brukade mycket mer och grövre våld under de första kravallerna än under det sista upploppet på 80-talet. Författarna har inte som direkt syfte att förklara varför detta förändrades över tid, men man skulle kunna hitta möjliga förklaringar i samtida sociologisk och kriminologisk forskning. Att koppla studien till forskning om uppkomsten av upplopp och ungdomsrevolter i andra länder hade också kunnat lyfta analysen av kravalldeltagarnas och polisens konfrontationer samt konflikten om det urbana rummet ännu mer.

Trots denna mindre kritik och önskan om en karta över Stockholm (vilket hade underlättat för läsaren att följa beskrivningarna av de olika upploppen ännu bättre), rekommenderar jag varmt denna bok till alla som är intresserade av upplopp, deras politiska och mediala processer, ungdomspolitikens historia eller Stockholms utveckling under 1900-talets andra hälft.

Katrin Uba

Communicating Europe: Technologies, Information, Events

Andreas Fickers & Pascal Griset

Palgrave Macmillan, 2019, 485 s.

De inledande spadtagen till Europas första transnationella telekommunikationsnätverk togs under sommaren 1794 då det franska nationalkonventet upprättade en optisk telegraflinje på sträckan Paris–Lille. Den nya kommunikationsteknologin – ett slags semaforsystem placerat på kullar, torn och andra höjder – imponerade med sina höga hastigheter. En bra dag med optimala siktförhållanden kunde ett meddelande överföras mellan dessa städer på ynka trettio minuter. Detta ska jämföras med de cirka tjugo timmar som det tog för en postryttare att tillryggalägga samma sträcka. De militära fördelarna var uppenbara och systemet expanderade snabbt i revolutions- och Napoleonkrigens Europa. Napoleon var personligen engagerad i projektet. Enligt den självutnämnde kejsaren gjorde den optiska telegrafen att han ”på några få ögonblick” fick tillgång till senaste nytt från alla hörn och krokar av det växande franska riket.

I *Communicating Europe* får vi följa kommunikations- och informationsteknologiernas historia i Europa, från den optiska telegrafen till world wide web och mobiltelefonens genombrott kring millennieskiftet. Boken är den sjätte och avslutande delen i det mäktiga teknikhistoriska forskningsverket *Making Europe: Technology and Transformations, 1850–2000*, som under de senaste åren har vuxit fram inom ramarna för det paneuropeiska forskarnätverket Tensions of Europe. Konkret är det en serie kritiska studier av Europas historia där teknologin i stället för de europeiska krigen utgör den huvudsakliga linsen eller prismet. Nätverkets forskare värjer sig uttryckligen mot Eric Hobsbawms inflytelserika tes om ”det korta 1900-talet”, en periodisering baserad på

krig och konflikt, där första världskriget utgör den apokalyptiska begynnelsen och Sovjetunionens kollaps den kronologiska finalen. *Making Europe*-seriens författare kontrar med något de kallar ”det långa 1900-talet”, en teknikhistoriens *longue durée*, som i fråga om telekommunikation och informationsteknologi alltså kan dras bakåt i tiden till den franska revolutionen.

Communicating Europe är författad av Andreas Fickers och Pascal Griset. Förstnämnde är professor i digital historia och samtidshistoria vid universitetet i Luxembourg, medan Griset är professor i modern historia vid Sorbonne. De angriper ämnet ur ett ”multidimensionellt” perspektiv med fokus på fyra konkreta analysområden. Det första omfattar den materiella dimensionen, om hur transnationella tekniska nätverk – bestående av ett virrvarr av telekablar, radioantennor, kommunikationssatelliter och liknande ”materia” – har bidragit till sammanflätningen av Europas olika länder och regioner i ett ”sammanknutet kommunikationsområde” (*communication space*). Ett annat huvudspår är den ekonomiska dimensionen, inte minst spänningarna mellan statliga monopolsträvanden och privata vinstintressen på kommunikationens område. Den tredje dimensionen gäller internationella institutioner och ”teknopolitisk diplomati”. Utvecklingen av elektrisk telegrafi, trådlös radiokommunikation och andra bokstavligen talat gränsöverskridande kommunikationsteknologier skapade nämligen nya kontaktytor och potentiella spänningar mellan staterna i Europa. För att lösa de problem som kunde uppstå i dessa transnationella portaler – av teknisk, juridisk, ekonomisk och politisk karaktär – bildades internationella organisationer, som ITU (International Telegraph Union, 1865) och IBU (International Broadcasting Union, 1925). Även om dessa ofta bestod av tekniska experter var de besjälade av en anda som många teknikhistoriker har betraktat som en ”teknokratisk internationalism” och som fick betydelse för såväl de europeiska

integrationsprocesserna som det internationella samarbetet på global nivå. Den sista dimension som verket belyser är kommunikationssystemens kulturella eller symboliska aspekter, med utgångspunkt i själva användandet eller upplevelsen av alla dessa nya nätverkssammanbundna apparater och infrastrukturer. Vilken skillnad gjorde det till exempel i det typiska europeiska vardagsrummet då det paneuropiska televisionssamarbetet Eurovision lanserades i mitten av 1950-talet? Vilken ”upplevelse” av Europas väsen och geografiska beskaffenhet förmedlades bland medborgarna genom dessa underliggande och ofta osynliga tekniska nätverk?

En av bokens stora förtjänster är att författarna tar ett samlat grepp på mediernas och kommunikationsteknologiernas historiska utveckling. Att det även tidigare i historien har varit tämligen flytande gränser mellan massmedier och interpersonella kommunikationsteknologier – liksom mellan producenter och konsumenter av medierat innehåll – kommer tydligt fram i verket. Nutidens diskussioner om tvärmedialitet och mediakonvergens placeras sålunda i ett större historiskt sammanhang, detsamma gäller aktuella hybridteknologier som smarta mobiltelefoner och digitala sociala medier. En bortglömd hybrid som lyfts fram i studien är den så kallade telefonkonserten. Det var ett av de många ”nya medier” som fascinerade européerna under *la belle époque* och bland annat gjorde det möjligt att lyssna på klassisk musik utan att själv vara närvarande i konsertlokalen. Livemusiken överfördes alltså via telefon och i många länder utvecklades multimediala versioner där musiken varvades med telefoniskt transmitterade nyheter, aktiekurser eller direktrapporter från parlamentssessioner och boxningsmatcher. Dessa ständiga konvergenser och synergier kommer tydligast fram i kapitlet ”Acceleration, Mobility & the Rhetoric of the New: On the Historical Alignment & Symbolic Power of Media & Mobility”, där författarna belyser de täta förbindelserna

mellan transport- och kommunikationsteknologier i europeisk kulturhistoria med utgångspunkt i begreppet "acceleration".

En nackdel med boken kan förmodligen anses i ovanstående kapitelrubrik. Det tar mig emot att nämna det, ja det är nästan lite pinsamt, men bitvis känns boken onödigt krångligt skriven. Många avsnitt är förvisso både tydliga och språkligt eleganta, men helhetsintrycket störs av knotiga meningskonstruktioner med mängder av bisatser och omotiverade metaforer. Att författarna är skarpa råder det inga tvivel om, därför är det olyckligt att själva prosan understundom får mig att tänka på den gamla sentensen om att det dunkelt skrivna också är det det dunkelt tänkta. En annan svaghet är att den säkerhetspolitiska dimensionen behandlas tämligen styvmoderligt, vilket möjligen är en konsekvens av den uttalade ambitionen att fjärma sig från Hobsbawms konfliktbaserade 1900-tal. Visst, framställningen inleds med de franska revolutionskrigen och under resans gång får vi exempelvis läsa om de totalitära staternas avancerade radiopropaganda och det säkerhetspolitiska dramat omkring världens första dator Colossus som utvecklades vid brittiska Bletchley Park under andra världskriget. Å sidan står det närmast ingenting om övervakning, censur, spionage och signalspaning, aspekter som flera andra prominenta teknikhistoriker, med amerikanen Daniel Headrick i spetsen, har framhävt som avgörande för den kommunikationsteknologiska utvecklingen i modern tid.

Men detta är naturligtvis bara marginalkommentarer. Som översikt betraktad är *Communicating Europe* ett imponerande verk: teoretiskt välbevandrat och historio-grafiskt uppdaterat, med ett fast helhetsgrepp kring ett oundvikligt spretigt och mångfacetterat ämnesområde.

Andreas Marklund

Spår av ett liv. En berättelse om sockenbarnet August Theodor och hans samtid

Anna Götlind & Rolf Lind

Stockholmia, 2019, 248 s.

En släktskröna om ett hittebarn som påträffades i en vackert flätad korg i parken utanför Drottningholms slott är upprinnelsen till denna inspirerande mikrohistoriska studie som spänner över knappt hundra år, från 1850-tal till tidigt 1940-tal. Genom att undersöka hittebarnshistoriens uppkomst har historikerna Anna Götlind och Rolf Lind närmat sig ett människoöde i utkanten av den omvälvande industriella revolution och demokratiseringsprocess som utmärkte övergången från det långa 1800-talet till "barnets århundrade" 1900-talet. Den fantasieggande hittebarnshistorien visade sig vara falsk, men barnet – August Theodor Blomqvist – blev föräldralös vid sex års ålder 1860 och kom då att bli sockenbarn på Lovö alldeles invid Drottningholms slott. I boken följer författarna honom och de människor han måste ha mött under sitt liv. Fram växer en fascinerande historia som rymmer allt från fattigvårdens organisering, faddersystemet och skolväsendets framväxt till hur det svenska försvaret gick från indelningsverk till värnplikstjänstgöring, hur storgodsen med sina många statare bytte skepnad när jordbrukets mekanisering krävde allt mindre arbetskraft, samt hur ångbåtslinjernas expansion förband Mälaren med Stockholm och därmed gav upphov till handelsträdgårdar, stenbrott och annan industri som exporterade produkter till staden.

Det är en bok om hur mycket samhället förändrades under en människas livstid i skiftet mellan 1800- och 1900-tal, men samtidigt också en viktig påminnelse om historiens kontinuitet. Omvälvande förändringar märks inte alltid på individplanet. Faktum är att August Theodor, till skillnad från många andra unga personer från landsbygden vid den här tiden, aldrig

flyttade in till staden. Han fortlevde sitt liv på Färingsö, försörjde sig som bondesmed, ett yrke som var på utdöende. Hans hustru Christina Gustafva höll fast vid traditionen att bli kyrktagen efter var och en av sina fem graviditeter, trots att kyrktagningsleden i slutet av 1800-talet blivit frivillig och allt mer ovanlig i församlingen där de bodde. Även källorna som författarna använder för att kartlägga August Theodors liv vittnar om trögörliga praktiker. Kommunreformen 1862 syftade till att skilja kyrkans och den borgerliga kommunens ansvarsområden åt, men fattigvårdsräkenskaperna fördes i samma bok in på 1870-talet och kyrkoherden hade fortsatt stort inflytande på fattigvården.

Författarna framhåller att mikrohistoria kan komplettera syntetiserande historiskrivning, som betonar de generella förändringarna, med just det avvikande, komplexa och det trögörliga. Det är ett viktigt bidrag den här boken ger och det ska framhållas att det är berömvärt att förlaget Stockholmia ger ut en bok som låter Stockholm figurera i periferin till förmån för hur livet på landsbygden tedde sig för dem som bodde kvar där under en allt mer tilltagande urbanisering.

Författarna understryker att deras studie varken är lokalhistoria, släktforskning eller en biografi, men under läsningen infinner sig ändå frågan: vem riktar sig boken till? Platsen och individen får självklart mycket utrymme och återkommande finner jag mig läsa om enskilda gods och kyrkor på Mälardöarna – sådant som lokalhistoriskt intresserade säkert finner värdefullt. Och boken började som ett släktforskningsprojekt eftersom en av författarna – Rolf Lind – är barnbarnsbarn till huvudpersonen August Theodor. Kanske är detta en bok som kan inspirera släktforskare att vidga sina vyer genom att gräva mer och inte bara där de står, men författarna vill också ge ett historievetenskapligt bidrag. Även om de på flera ställen i boken gör ansträngningar för att förklara mikrohistoria lämnas läsaren ensam att bedöma om den

mikrohistoriska ansats som tillämpas här är en teckentolkande metod där det handlar om att sätta samman disparata ledtrådar och undanskymda detaljer till en helhet i enlighet med vad Carlo Ginzburg föreslagit (s. 197), eller om det är ett förhållningssätt till teori där forskaren inte utgår från en på förhand given teori eller hypotes utan arbetar induktivt och låter empirin och framför allt kontexten styra analysen (s. 198), eller om det i stället för en metod eller en teori är en narrativ form för att skriva historia som Giovanni Levi har uttryckt det (s. 195). Författarna hade gärna fått tydliggöra sin position och klargjort om det finns synsätt inom det mikrohistoriska fältet som de inte delar.

Utgångspunkten för den mikrohistoriska analysen är att huvudpersonen var ett sockenbarn och tillbringade sin barndom i fyra olika fosterhem på socknens bekostnad. Sockenbarnen är en grupp som författarna hävdar att det inte finns så mycket forskning om (s. 164). Det är sant, men en del av den forskning som trots allt finns refereras inte. Historikern Per Bolin Hort har i en studie av Simrishamnns fattigvård visat på hemortsrättens betydelse när den kommunala fattigvården behövde omhänderta ogifta mödrars barn (*En tråkig historia*, 1998). August Theodor var visserligen född inom äktenskapet, men hemortsrätten fick en avgörande betydelse för var han hamnade i sitt första fosterhem. Etnologen Marianne Liljequist har genom biografier, svar på frågelistor och uppteckningar i folklivsarkiv närmast sig ett par sockenbarns öden bland nybyggare i Frostviken, Vilhelmina och Tärna socknar (*Nybygggarbarn*, 1991). Vidare har Torsten Ingeborn samlat in och bearbetat ett liknande material när det gäller utackorderingen av Göteborgs fattigvårds barn till fosterhem i Bohuslän samt Älvsborgs, Skaraborgs och Hallands län (*Takebarn*, 1989). Det skulle ha varit intressant om August Theodors öde på Lovö och Svartsjölandet utanför Stockholm hade kunnat relateras till berättelser om och från sockenbarn i

andra delar av landet. Inte minst för att sättet att organisera fosterbarnsvården har varierat. Författarna slår fast att det inte finns något som tyder på att sockenbarn på Lovö auktionerades ut till lägstbjudande såsom förekom i andra delar av landet (s. 63). I den stora, av Kungl. Maj:t tillsatta fosterbarnsutredning, som publicerades 1897 där läkare, fattigvårdsstyrelser och präster från hela landet ombads att redogöra för hur fosterbarnsvården såg ut inom deras geografiska område, stod det klart att landskapen kring Mälardalen inte tillämpade barnauktioner men att detta var vanligare i västra och norra Sverige, samt i något landskap i söder. Utredningen gjordes visserligen drygt trettio år efter att August Theodor blev fosterhemsplacerad, men genom att konsultera den hade författarna kunnat sätta in den mikrohistoriska analysen i ett större sammanhang. Inte minst hade det kunnat bli tydligt att fosterbarns historia är komplex och att det fanns en stor variation mellan sockenbarn, inlösta barn på Allmänna barnhuset, privatplacerade barn, barn som utackorderades av städers fattigvårdsstyrelser och barn som omhändertogs och placerades av filantropiska sällskap.

Avslutningsvis vill jag dock framhålla att detta är en bok som vittnar om en excellens i historikernas uppfinningsrikedom att finna källor till det förflutna som många skulle kunna lära mer utav. Förutom de förväntade kyrkböckerna och husförhörlängderna (eller församlingsböckerna), bygger framställningen också på mönstringsrullor från militära arkiv, förlossnings- och patientjournaler från sjukhusarkiv, skolstyrelseprotokoll, rotemansarkivet, brev, nedskrivna minnesskildringar, kartor, bilder, foton och nutida mäklarannonser! Just därför hade jag önskat fler reflektioner kring utmaningarna med att jobba med så många olika källmaterial, vilka hinder författarna mött på vägen och hur de kommit runt dem. Men det är ett önsketänkande som kommer sig utav en spännande och intresseväckande läsning.

Johanna Sköld

Den røde underverden.
Hemmelig kommunistisk
virksomhed i Skandinavien
mellem to verdenskrige

*Morten Møller, Niels Erik Rosenfeldt
& Jesper Jørgensen*

Gyldendal, 2019, 414 s.

Illegale kurerer, der krydser Europas grænser medbringende dobbeltbundede kufferter fyldt med store pengebeløb i fremmed valuta. Et globalt netværk af revolutionære søfolk med kontaktpunkter i havnebyer på fem kontinenter. Hemmelige radiosendere, der transmitterer chiffertelegrammer krypteret med et kodesystem baseret på en roman. Dækadresser, "levende postkasser" og sovjetiske efterretningssagter med falske identiteter. Spionage, våbensmugling, sabotage, mord. Det lyder unægtelig som plottet til en kulørt Tom Clancy-roman, men det var virkeligheden bag Sovjetunionens bestræbelser på at udvide den kommunistiske revolution til resten af verden via et vidt forgrenet netværk. Et netværk, der i årene mellem de to verdenskrige havde København og Stockholm som vigtige knudepunkter.

I *Den røde underverden* fortæller de tre historikere Morten Møller, Niels Erik Rosenfeldt og Jesper Jørgensen den farverige historie om Kominterns hemmelige aktiviteter i Skandinavien i mellemligstiden. Med fokus på organisationens afdeling for internationale forbindelser (OMS) tager de tre forfattere os med på en rejse ind i en verden, som de allerfærreste i datiden havde kendskab til. En rejse, der bringer os fra Vardø i nord, der på den yderste kant af Norge fungerede som et centralt forbindelsespunkt for kurertrafik til og fra Rusland, over et utal af dækadresser i de skandinaviske hovedstæder, til de bonede gulve i det paranoide sovjetiske magtapparatets indercirkler i Moskva. Hele tiden med politi, efterretningstjenester og nazistiske agenter i hælene. Bogen har fokus på hele Skandinavien, men retter især blikket mod

København, der i en periode efter nazisternes magtovertagelse i Tyskland i 1933 også var hjemsted for det Internationale Sømands- og Havnearbejderforbund (ISH) og Kominterns hemmelige "Vestbureau".

Bogens forfattere har givet sig selv i opdrag at undersøge, hvordan det hemmelige kommunistiske netværk var organiseret i Skandinavien og hvordan myndighederne forsøgte at dæmme op for den ofte illegale virksomhed. Samtidig forsøger bogen at trænge ind bag dæknavnene på de personer, der var aktive i netværket. Alt dette lykkes de tre forfattere i det store hele med, og i processen får de gravet nogle overraskende oplysninger frem der viser, hvor omfattende en organisation, der var tale om. Blandt andet, at mere end halvdelen af det danske kommunistpartis københavnske medlemmer – op mod 700 personer – ifølge den fremtrædende danske kommunist, Arne Munch Petersen, i årene 1933–36 skulle have deltaget i "særligt arbejde" for Kominterns hemmelige apparat (s. 204).

Den røde underverden bygger i al væsentlighed på forfatternes egen tidligere forskning og især Niels Erik Rosenfeldts omfattende produktion de seneste to årtier sammen med Julie Birkedal Riisbro. Bogen samler således resultaterne af en række artikelbidrag og leverer dem som en populærhistorisk fremstilling, der henvender sig til et bredere publikum. Den helt centrale kilde til mange af bogens 42 kapitler er de mere end 8.000 siders krypterede telegrammer mellem Kominternhovedkvarteret i Moskva og de hemmelige forbindelsespunkter, som den britiske efterretningstjeneste MI5 opfangede og dekrypterede i perioden 1934–37. Korrespondancen, der i dag befinder sig på National Archives i London (og i kopi på Det Kongelige Bibliotek i København) danner – sammen med personsager hentet i Kominternarkivet på Det Russiske Statsarkiv for Socio-Politisk Historie i Moskva og forskellige politiarkiver – det solide kildegrundlag, som bogen hviler på.

Med en veloplagt og velskreven fortæl-

lestil fanges man fra begyndelsen ind i den hæsblæsende agenthistorie, og selvom *Den røde underverden* kan læses af faghistorikere og kommunismenørdere, er det først og fremmest det historisk interesserede publikum, bogen henvender sig til. At forfatterne af hensyn til spændingen og dramaturgien har valgt at holde bogen i nutidsform fra start til slut, er et formidlingsmæssigt greb, der i længden kan virke trættende på selv den mest rutinerede læser af populærhistoriske *page turners*. Samtidig får bogens opbygning med mange korte kapitler, der står alene som små bidder af det større puslespil til tider fortællingen til at falde fra hinanden. Efter min mening mangler der en tydeligere rød tråd gennem bogen, og det gør det i forvejen forvirrende hemmelige univers mere uoverskueligt. Her kunne jeg have ønsket mig, at forfatterne havde taget læseren endnu bedre i hånden undervejs. Det er eksempelvis først på side 197, at vi får en god introduktion til, hvordan OMS' forbindelsespunkt i København fungerede i praksis, mens vi skal helt hen til side 216 før de forskellige sovjetiske efterretningstjenester og deres forhold til OMS-apparatet introduceres grundlæggende.

Et andet problem med bogen, som kan tilskrives dens format – og her er det historikeren, der beklager sig – er det meget lave antal slutnoter. Der er i reglen blot en eller to noter til hvert kapitel, men da noterne generelt mangler angivelser af, hvilke dele af kapitlet, der bygger på hvilke kilder, er det ualmindelig svært for den interesserede læser at se, hvor en specifik oplysning stammer fra. Mit gæt er, at det her er det sædvanlige forlagsargument om, at den almindelige læser ikke er i stand til at håndtere noter i teksten, der spørger. I dette tilfælde bliver det kun forværret af, at forfatternes arbejde med kilderne – formentlig igen af hensyn til formen – mange steder er usynligt i teksten. På side 139 nævnes det for eksempel, at "vi ved" forskellige ting om navngivne personer, og at der "Efter alt at dømme" foregår

“gedulgte aktiviteter i Larsbjørnsstræde” samt at Arbejderforlaget “siges” at have huset en kurercentral. Slår man op på den tilhørende slutnote for dette kapitel, er det imidlertid helt uigennemskueligt, hvad de noget spekulative oplysninger bygger på. Netop fordi, der er tale om kvalificeret spekulation, ville det have været dejligt med en eksplicit angivelse af, *hvorfra* vi ved det og gerne i selve teksten. Konsekvensen bliver i stedet, at sætninger som “Ifølge nogle kilder...” (s. 111) står og flagrer i teksten uden nærmere angivelse af *hvilke* kilder. Det er selvsagt utilfredsstillende at læse for en faghistoriker. Især fordi forfatterne andre steder i bogen som på side 182–183 faktisk har fundet plads i den stringent populærformidlende form til at lukke læseren ind i studerekammeret og dele deres kildekritiske overvejelser om brugbarheden af materialet. Og det klæder i den grad bogen, når det sker. Både fordi det inviterer til refleksion hos læseren, og fordi det efter min mening bidrager positivt til formidlingen, da det netop styrker indtrykket af, at denne skjulte agenthistorie er vristet ud af historiens glemsel ved dygtigt historisk kildearbejde.

Til trods for, at forfatterne således snubler lidt i balancen mellem den i øvrigt meget velkomne folkelige formidlingsform og behovet for videnskabeligt at begrunde deres store arbejde, kan man ikke tage fra dem, at de har skrevet en god bog. Leder man efter store, nye fund inden for kommunismeforskningen, går man forgæves, og man kan i stedet starte med forfatternes tidligere forskningsbidrag i tidsskrifterne *Arbejderhistorie* (SFAH) og *Fund og Forskning* (Det Kongelige Bibliotek). Søger man derimod efter et eksempel på, hvordan historikere kan omfavne den gode fortælling og omsætte forskning til glimrende formidling, er *Den røde underverden* et rigtig godt bud. Hvad man som læser kunne have frygtet: en uambitiøs omgang suppekogeri på forfatternes allerede omfattende bagkatalog af faghistoriske artikler og bøger i jagten på en kioskbasket, åbenbarer sig i stedet som en flot syntese over forsknin-

gen og som glimrende formidling. Bogen lever fint op til sin egen ambition om at beskrive mellemkrigstidens hemmelige kommunistiske netværk i Skandinavien og menneskene bag de mange dæknavne.

Charlie Krautwald

Mercenary Swedes: French Subsidies to Sweden 1631–1796 Svante Norrhem¹

Nordic Academic Press, 2019, 292 s.

I denna intressanta bok ger sig Svante Norrhem in på ett tämligen välutforskat område, nämligen hur relationen mellan Sverige och Frankrike ska förstås under 1600- och 1700-talen. Norrhem fokuserar på de omfattande subsidier som den franska staten betalade ut till den svenska kronan under en period av nästan 170 år. Tidigare studier, som framför allt har intresserat sig för de diplomatiska förbindelserna mellan de båda staterna, har uppmärksammat betydelsen av franska subsidier under till exempel trettioåriga kriget och skånska kriget under 1600-talet samt under frihetstidens krig mot Ryssland och Preussen, men de har koncentrerat sig på kortare tidsperioder. Norrhems bidrag till denna forskning är således att studera subsidiebetalingarna under en lång tidsperiod för att på så sätt kunna upptäcka kontinuiteter och förändringar. Han undersöker varför Frankrike betalade ut pengar under en så lång period till Sverige, och varför Sverige tog emot medlen, samt vilken betydelse subsidiebetalingarna hade för de båda staterna.

Boken är uppdelad i en introduktion, nio analytiska kapitel och en kort avslutning där de huvudsakliga resultaten presenteras. Fördelen med det tematiska angreppssättet är att Norrhem kan jämföra hur aktörerna använde exempelvis heders- och vänskapsbegreppen när de diskuterade

¹ Då Svante Norrhem är *Scandias* redaktör har recensionen administrerats enbart av redaktionssekreteraren.

subsidier. Därmed går det att tydliggöra att skillnaden i språkbruket mellan till exempel Axel Oxenstierna på 1600-talet och Carl Gyllenborg på 1700-talet inte var särskild stor. Nackdelen med dispositionen är dock att en läsare som vill veta mer om hur Norrhem tolkar exempelvis Sveriges inträde i trettioåriga kriget, eller Sveriges deltagande i sjuårskriget, måste läsa på flera olika ställen i boken. Den tematiskt uppdelade analysen innebär också att centrala diskussioner om de totala resurser som faktiskt användes i de olika krigen oftast saknas. Hur detta framställningssätt kan leda till felaktiga påståenden kan ses på sidan 45 där Norrhem hävdar att Sverige under kriget mot Ryssland på 1740-talet "suddenly found itself completely without allies in a war with the full might of Russia, armed only with French subsidies". Om man studerar utredningskommissionens huvudbok för detta krig visar det sig att subsidierna utgjorde 21 procent av de totala intäkterna, medan lån från Riksens ständers bank uppgick till närmare 36 procent och olika skatter 32 procent. De externa medlen från Frankrike var således viktiga, men den svenska staten hade också andra betydande resurser till sitt förfogande. I stället för att enbart fokusera på subsidier borde Norrhem ha fört mer utförliga diskussioner om förhållandet och dynamiken mellan interna och externa resurser.

Norrhem baserar främst sina analyser på svenska rådsprotokoll och diplomatisk korrespondens. Han använder även traktatstexterna och finansiella sammanställningar som belyser hur mycket subsidier som betalades ut och hur dessa medel allokerades. Analyserna stärks av att både franskt och svenskt material används, och att Norrhem sätter in framför allt det franska agerandet i en bredare europeisk kontext. Han visar således hur Frankrike byggde upp ett allianssystem där olika stater i norra, centrala och södra Europa ingick, och där subsidiebetalningar bara var en del av ett helt batteri av politiska åtgärder som den franska kronan vidtog för att påverka

centrala beslut i de stater som deltog i allianssystemet. Subsidiebetalningarna tillsammans med de andra verktygen för påverkan gjorde att Frankrike kunde styra den politiska utvecklingen i flera europeiska stater under tidigmodern tid. Följaktligen var relationen mellan Frankrike och Sverige asymmetrisk till sin karaktär. Norrhem visar även på ett intressant sätt hur den politiska eliten i Sverige inte ville bli för beroende av franska medel. Flera ledande företrädare oroade sig för den franska trovärdigheten, för förseningar i betalningarna och för att dras in i olika konflikter. De var också rädda för att andra europeiska stater skulle uppfatta Sverige som en fransk lydstat. Andra ledande företrädare betonade samtidigt att franska medel var nödvändiga för att stärka den militära kapaciteten, och att Frankrike var den stormakt som bäst kunde gynna svenska intressen.

Norrhem lyfter fram att det i synnerhet var intresset att begränsa habsburgarnas makt i Europa som drev den franska kronan att under så lång tid betala subsidier till Sverige. Under 1700-talet gällde det också att begränsa det ryska inflytandet i norra Europa. Norrhem hävdar att den främsta orsaken till att Sverige tog emot de franska subsidierna var att den svenska staten "suffered from a constant lack of resources" (s. 117). Lite senare hävdas det att "Sweden was penniless after the Great Northern War" (s. 119). Dessa tolkningar bygger på yttranden i rådsprotokollen och i diplomatisk korrespondens. Här borde Norrhem ha varit betydligt mer källkritisk, eftersom yttrandena måste ses som led i politiska förhandlingar där svenska och franska företrädare försökte legitimera varför medel från Frankrike behövdes. I sådana situationer kunde de inte göra faktiska bedömningar av de resurser som fanns tillgängliga inom till exempel indelningsverket eller genom lån från banken, eller tullintäkter från den växande långväga handeln, utan det gällde att betona medellösheten för att få tillgång till subsidierna. Med andra ord kan man

inte alltid tolka dokumenten efter deras bokstavliga innehåll.

I de nionde och tionde kapitlen undersöker Norrhem hur de franska subsidierna påverkade det svenska samhället. Här betonas det att en stor andel – ungefär 85 procent – gick till militära ändamål, det vill säga till att utrusta och upprätthålla armén och flottan. Därmed gick betydande resurser till handelsmän och andra aktörer som levererade förnödenheter och material till krigsmakten. Subsidierna stärkte på så sätt statens militära kapacitet samt kronans leverantörer. Norrhem hävdar att utan subsidier hade krigen haft en mindre omfattning och färre soldater hade dött under tidigmodern tid. Dessa senare påståenden är problematiska, eftersom den svenska staten inte bara hade subsidier till sitt förfogande. Man skulle således lika gärna kunna hävda att krigen inte hade fått en lika stor omfattning om Riksens ständers bank inte hade grundats 1668, eller om länsförvaltningen inte hade varit lika utvecklad, eller om den gustavianska regimen inte hade kunnat låna i Amsterdam och Genua.

I stället för att peka ut en form av statlig resurs som avgörande hade det varit bättre om Norrhem hade analyserat resursmobiliseringens och krigföringens politiska ekonomi. Olika resurser och militära strategier var förknippade med politiska fördelar och kostnader, som förändrades över tid. Under till exempel 1630- och 1740-talen uppfattades följaktligen franska subsidier som ett bra alternativ, men under 1680- och 1760-talen ansågs nackdelarna med subsidierna överstiga fördelarna.

De ekonomiska och politiska konsekvenserna av Sveriges deltagande i sjuårskriget gjorde att många började uppfatta subsidierna som en problematisk börda i stället för en nyttig resurs för riket. Norrhem tydliggör hur detta förändrade synsätt manifesterades i de offentliga pamflettdebatterna på 1760-talet. Det intressanta är att även Frankrike drog slutsatser av denna förändring. Enligt franska före-

trädare gick det inte längre att påverka politiska beslut i Sverige genom att ösa pengar över ledande svenska politiker. Det blev därför nödvändigt att driva på för en konstitutionell förändring. Även om Norrhem bortser från flera centrala faktorer som påverkade frihetstidens fall 1772, är det tydligt att Gustav III stärktes av det franska stödet.

Till sist leder Norrhem's bok till att den svenska statsformeringsforskningen åter måste beakta betydelsen av olika externa resurser. Forskningen har alltför länge fokuserat för mycket av sin energi på inhemska aspekter, och då framför allt på relationen mellan kronan och bönderna inom det svenska riket. I och med att de externa resurserna påverkade bland annat omfattningen av den inhemska resursmobiliseringen fick subsidierna direkta politiska konsekvenser för förhållandet mellan olika grupper. Subsidierna influerade således både överhetens manöverutrymme och undersåtarnas möjligheter att påverka den förda politiken. Därmed fick de franska medlen stor betydelse för den politiska utvecklingen i Sverige.

Patrik Winton

Women's Work and Politics in WWI America: The Munsingwear Family of Minneapolis

Lars Olsson

Palgrave Macmillan, 2018, 301 p.

Lars Olsson's recent book *Women's Work and Politics in WWI America* represents a welcome contribution to the historical literature on women's labor. In this study, Olsson focuses on one particular factory: the Munsingwear Company of Minneapolis, the largest employer of female labor in the state of Minnesota. The book offers an in-depth look at labor relations in a company priding itself on taking care of its workers, even as it paid low wages,

maintained sex segregation, and only hired white workers.

The participation of the United States in World War I was brief, but the war effort boosted industrial production and pulled more female workers into the labor force. Calls for “100 % Americanism” served to crush dissent and to limit the extent of organized labor. At this time, the U.S. Department of Labor established Women in Industry Service (later the Women’s Bureau) to oversee labor policy for women, and the federal government temporarily supported equal pay for equal work in order to reassure enlisted men that women would take their jobs. In practice, however, the labor force remained segregated by sex and by race. Men and women were seldom hired for the same jobs and most industrial work remained closed to African Americans.

The Munsingwear Company, established in 1887 as the Northwestern Knitting Company, followed this general pattern. Munsingwear manufactured knitted suits of underwear. By 1906, they employed “an army” of “girls” to operate sophisticated machines producing thousands of yards of jersey per day. This fabric would then be cut, sewn, and packaged for shipment. Female employees were expected to be skillful and efficient as well as quiet and obedient. In 1918, most were fairly young (between the ages of eighteen and thirty) and the vast majority were single. About half of these women were born in the U.S. and identified themselves as “American.” The other half were either immigrants or the daughters of immigrants and identified as belonging to a particular ethnic group, predominantly Scandinavians and Germans. Given this demographic profile, Olsson might have offered his readers a little bit more information about the gendered expectations and employment patterns of the various ethnic groups employed at Munsingwear.

During World War I, Munsingwear secured contracts to supply underwear to the U.S. military. This resulted in record profits for the small group of shareholders

in charge of the company. As Olsson points out, these profits were based on paying workers the lowest wages possible, a feat made easier here, as in other garment factories, by hiring a predominantly female labor force. Across the U.S., questions concerning the loyalty of immigrant workers served as a convenient excuse for anti-union and anti-radical activities. As Olsson explains, the Minnesota Commission on Public Safety used the war as an opportunity to suppress organized labor, “whether moderate or radical” (quoted, p. 11).

Workers at Munsingwear did not have a union, but they could seek higher wages or better conditions by switching jobs. Since it took a few weeks for workers to reach full capacity, labor turnover slowed down production and cost the company money. As a result, the managers sought to retain workers and foreclose any possibility of unionization by embarking on an ambitious program of welfare capitalism. As Olsson points out, this was an unusual step for a company that manufactured clothing. However, department store owners also turned to welfare capitalism to manage their female employees, as explained by Susan Porter Benson in *Counter Cultures: Saleswomen, Managers and Customers in American Department Stores 1890–1940* (1988).

Olsson draws on the company newspaper, the Munsingwear News, to reconstruct key welfare capitalist initiatives. Managers favored metaphors of family, but just as in a traditional family, there was a strong element of hierarchy, with male managers at the top. Nonetheless, the company offered benefits that garment workers in other American companies might have envied, including a cafeteria, medical care, a library, and streetcar tickets. The company hosted summer picnics and winter parties. They also sponsored minstrel shows to appeal to a common sense of whiteness among their ethnically diverse workforce. The racist content of these shows is shocking now but was typical at the time. In addition,

the company established a mutual benefit association. Workers who paid into the system received benefits if they became sick, but only after having been visited at home by a social worker. In short, managers worked to create “a deep class-bridging consensus” at the company (p. 197).

As Olsson acknowledges, there is no way of knowing the degree to which workers conformed to the image of “Happy Munsingites” or saw themselves as members of the “Munsingwear Family.” It seems more likely that they weighed their jobs at the company against other options. For many female garment workers in the 1910s, a clean workplace with an on-site cafeteria, free medical care, and free transportation to work must have seemed like a good deal. Many immigrant women worked as domestic servants upon arrival to the U.S., where they faced long hours, low wages, and temperamental employers. In comparison, a job at a modern factory might have seemed attractive.

Historians writing about female workers in the early twentieth century have to contend with the fact that most of the primary sources were produced by company managers, female reformers, or government officials. Olsson comments on the class and gender bias contained in these sources, but he does not necessarily find a way around this problem. A glance into the ethnic communities that these workers belonged to might have explained a little bit more about their experiences and aspirations. For example, Olsson mentions a brief strike at Munsingwear in 1914. Company records tell us little about the conflict, but perhaps some of the city’s foreign language newspapers covered the event or described the women involved.

In support of the war effort, Munsingwear sponsored classes in English and subsidized the purchase of war bonds. Despite these declarations of patriotism, managers attempted to prevent male employees from being drafted. They requested an occupational exemption for men who worked

as “supervisors, foremen, textile experts, shipping clerks, expert accountants, statisticians, etc.” (quoted p. 266). As Olsson points out, this request was based on an assumption that women could not be put to work in these skilled positions and would instead remain relegated to jobs as machine operatives or office clerks. Thus, the wartime experience affirmed rather than undermined the gendered division of labor. Olsson argues that gender differences were more significant than ethnic differences in relation to assigning jobs. However, he acknowledges that workers of some ethnicities experienced more mobility than others. Swedish women seemed to be treated as interchangeable with American women, whereas “Polish women were systematically put to perform the lowest-paid and most low-prestige tasks” (p. 277). The reader wonders why. Again, a bit more attention to ethnic differences might have been informative.

In producing a detailed study of the Munsingwear factory during World War I, Olsson demonstrates how managers used the wartime emergency as an opportunity to earn high profits and stave off unionization. Previous scholarship on the garment industry has focused on companies in New England, New York City, and the American South. Olsson sticks to life in the factory, but subsequent scholars might consider what his book adds to the history of clothing manufacturing in the United States.

Lara Vapnek

Himlens dotter. Historien om Kinas mäktigaste kvinna

Bengt Pettersson

Natur & Kultur, 2019, 206 s.

Wu Zhao, alias Wu Zetian, är ingen okänd gestalt i världshistoriska översiktsverk. Som Kinas enda, med undantag för ett par mycket kortlivade försök, kvinnliga kejsare i en konfuciansk och mansdominerad värld har hon fascinerat människor i modern tid, och hon har förekommit som rollfigur i mer än tjugo filmer och tv-serier sedan 1930-talet. Sådana moderna frågor om historiebok bruk tas dock inte närmare upp i Bengt Petterssons biografi över den illustra härskargestalten. I stället rör det sig om ett seriöst försök att spåra hennes karriär utifrån texterna, något som leder till intressanta källkritiska problem. Att en bok av detta slag ges ut på ett ledande svenskt förlag är en positiv överraskning med tanke på det begränsade utbudet av Kinalitteratur på svenska.

Wus liv sträcker sig över det mesta av 600-talet och början av 700-talet, en tid då Kina annars dominerades av Tangdynastin, ofta betraktad som en storhetstid för "landet" (något kinesiskt nationsbegrepp fanns inte förrän i modern tid, lika lite som något allmänt använt ord för "Kina"). Det är typiskt för källäget att vi inte ens vet vad den kvinna som dominerade kejsarhovet i åtskilliga decennier egentligen hette, eller när hon var född. Inte heller vet vi hur hon såg ut, även om den berömda Vairocana-buddhan i Longmengrottorna i Henan möjligtvis efterliknar hennes anletsdrag. Som Bengt Pettersson förklarar är vi hänvisade till detaljrika kröniker som skrevs långt efter Wus död. Historieskrivningen under dynastiernas era var starkt institutionaliserad och härskarna bedömdes efter en konfuciansk mall som blev förödande för hennes postuma rykte fram till 1900-talet. Kvinnor har nämligen ofta blivit syndabockar för dynastiska olyckor. Följer man den historiografiska utvecklingen kan

man också se att Wu i de senare texterna ges allt mer diaboliska drag, som en grym och blodtörstig usurpator som åsidosatte den legitima kejsarklanen. Sinologer som C.P. Fitzgerald och Harry Rothschild har sedan länge kvalificerat denna bild.

Den bild Bengt Pettersson målar upp av Wu är dock långt ifrån ljus. Kontrasten är total mot till exempel Jung Changs omvärdering av änkekejsarinnan Cixi (1835–1908) där den ofta svartmålade kejsarinnan ses som en förnuftig och måttfull regent och en positiv motbild till 1900-talets tyranner (*Den sista kejsarinnan av Kina*, 2014). Även om man skalar bort alla historiografiska överdrifter står det enligt Pettersson klart att Wus väg mot makten ackompanjerades av omfattande utrensningar som bara kan betecknas som ett skräckvälde. I den äta eller ätas-mentalitet som förekom vid hovet i Chang'an lärde sig Wu redan som kejsarlig konkubin att misstänkliggöra och undanröja kvinnliga rivaler. Enligt en absurd men möjligen delvis sann historia låter Wu strypa sin egen nyfödda dotter för att ge kejsarens huvudgemål skulden. Sedan Wu övertagit platsen som kejsarinna skulle hon därtill ha avrättat rivalen med sadistiska metoder som dock låter ana en skröna. Efter sin make Gaozongs död 683 tog hon den fullständiga makten trots uppror av Tanglojalister, som slogs ner brutalt. Hennes ställning befästes sedan i och med hennes upphöjelse till kejsare 690. I likhet med många diktatorer skapade hon ett finmaskigt system av angivare och slog ner på påstådda eller verkliga regimotståndare. Hennes tilltag att efter all blodsutgjutelse proklamera sig som den buddhistiska frälsargestalten Maitreya har setts som ett utslag av storhetsvansinne, men kan enligt Pettersson också ses som en logisk strategi: Wu kunde som kvinna knappast finna stöd i konfucianismen, medan daoismen var associerad med den avsatta kejsarklanen. Buddhisten hade däremot en stark folklig ställning under tidiga Tang som hon kunde utnyttja. Kombinationen av fromhetsyttringar och repres-

sion för tankarna till medeltidens Europa, men några globala komparativa försök gör knappast Pettersson, som i stället lägger sig vinn om att sätta in Wus handlande i en kulturell kinesisk kontext.

Det är en dramatisk och ofta spännande historia som rullas upp, från den obskyra barndomen till den kupp som gjorde slut på den ungefär åttioåriga damens välde och återupprättade Tangdynastin. Framställningen är strikt kronologisk och blir ibland alltför mycket en krönika över intriger och avrättningar. Trots mängden av detaljer framträder inte Wus personlighet med något större djup, vilket får skrivas på källornas konto: endast vid ett fåtal tillfällen ger de historiska texterna inblick i hennes personliga inställning. Hennes handlingar påvisar henne dock som en högt intelligent person som hanterade information ytterst insiktsfullt och begävat. Man kan emellertid ha synpunkter på författarens tämligen ensidiga betoning av den politisk-biografiska historien. Hennes långa tid vid makten innebar mycket mer än så i termer av transasiatiska kontakter, socioekonomiska nyordningar och utveckling av de sköna konsterna. Pettersson tar upp en del om administrativa förändringar och kulturella insatser, men det tenderar att skymmas undan av den kronologiska berättelsen. Bokens litteraturlista är ändamålsenlig men rätt kort: man saknar ett antal bekanta arbeten om Tangepoken, som Arthur Wrights och Denis Twitchetts klassiska antologi och Charles Benns vardagshistoriska översikt.

Den fråga som i vår tid fått många att intressera sig för Wu Zhao är naturligtvis hur den inskränkta roll som dåtidens högreståndskultur konstruerade för kvinnor ändå tillät Wu att ta det oerhörda steget att göra sig till kejsare. Pettersson är återhållsam med genushistoriska resonemang, men han sätter i alla fall hennes karriär i en kontext. En rad kvinnliga monarker finns dokumenterade i Östasien under 500- och 600-talen, framför allt i Japan och Korea. En gemensam nämnare var

troligen buddhismen som blivit mycket populär vid denna tid och i praktiken kan ha blivit ett socialt alternativ till den mer kontrollerande konfucianismen med dess krav på lydnad och passivitet. Om sedan Wu haft en feministisk agenda i någon rimlig bemärkelse kan diskuteras; de åtgärder i den vägen som omtalas i krönikorna är av mer symbolisk och formell än verkligt emanciperande art. Den omtalade bristen på privata uppgifter om den kvinnliga kejsaren gör, som Pettersson påpekar, att det "är upp till var och en att avgöra" om hon var ett föredöme för kvinnlig agens.

Hans Hägerdal

Skallmätaren. Gustaf Retzius –
hyllad och hatad

Nils Uddenberg

Fri Tanke, 2019, 538 s.

Många vet att Sverige en gång i tiden hade ett statligt institut för rasbiologi, som bland annat ägnade sig åt att mäta människors fysiska egenskaper, däribland kranieformen, för att undersöka befolkningens raskaraktär. Institutets förste chef, Herman Lundborg, och hans mångåriga mätningar, som 1926 resulterade i praktverket *The Racial Characters of the Swedish Nation*, har gett upphov till såväl vetenskaplig forskning som populärvetenskapliga böcker och dokumentärfilmer.

Färre känner till att institutets undersökningar ofta utgick från eller kontrasterades mot resultaten i ett äldre forskningsprojekt, som startade 1897 och publicerades 1902 med titeln *Anthropologia Suecica*. Där lät anatomerna Carl Magnus Fürst och Gustaf Retzius mäta mer än 45 000 värnpliktiga svenska män. En rad kroppsmått studerades, men framför allt användes det så kallade cefaliska indexet, den metod för att mäta och beräkna skallformer som utarbetats vid 1800-talets mitt av Gustaf Retzius far, Anders Retzius. Mätningarna

kan beskrivas som det första stora svenska rasforskningsprojektet.

Den drivande aktören, Gustaf Retzius (1842–1919), har nu fått sin första biografi. Det är läkaren Nils Uddenberg, med flera medicinhistoriskt inriktade böcker på meritlistan, som i en välskriven volym lyfter fram flera sidor av Retzius, vars verksamhet var synnerligen mångsidig. I samtiden var Retzius känd för sina detaljerade anatomiska publikationer, där han framgångsrikt använde mikroskopet för att studera bland annat hjärnans uppbyggnad och hörselorganen. Några egentliga upptäckter gjorde han aldrig, och hans publikationer betraktades som noggranna och deskriptiva snarare än som nyskapande och banbrytande. Efter att ha varit professor vid Karolinska institutet sadlade han om och tog över som chefredaktör för *Aftonbladet* under några år på 1880-talet, en position som möjliggjordes genom hans äktenskap med Anna Hierta, dotter till tidningens skapare Lars Johan Hierta. De anatomiska och rasvetenskapliga studierna fortsatte sedan han lämnat tidningen. Retzius hann då även med att sitta i Svenska Akademien och ägna sig åt samhällsdebatt, där han var känd som ekonomiskt liberal men intog starkt konservativa ståndpunkter i moral- och kulturfrågor.

Samtliga dessa verksamhetsfält ges stor uppmärksamhet i Uddenbergs biografi. Det är både en styrka och ett problem, eftersom det blir något oklart vad författaren egentligen anser är det intressanta med Retzius person och gärning, och varför de är viktiga att belysa. Det hänger samman med ett mer övergripande problem, nämligen att boken befinner sig i skärningspunkten mellan forskning (den bygger på källstudier och utnyttjar bland annat Retzius personarkiv) och populärvetenskap (den saknar uttalade frågeställningar och för inte en dialog med ett forskningsläge, även om Uddenberg hänvisar till flera vetenskapliga verk).

Oklarheten gäller också bokens syfte, som inte beskrivs riktigt tydligt. I slutet skriver Uddenberg att han velat ”bidra till

en nyanserad diskussion om de skullmätningar som fascinerade antropologerna under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet” (s. 494), men riktigt vad det är som behöver nyanseras framgår inte. Här finns också något av en motsägelsefullhet. Å ena sidan förefaller Uddenberg ha som (framgångsrik) målsättning att visa att Retzius var mer än ”bara” rasforskare, å andra sidan antyder både den nyss citerade meningen liksom boktiteln att det främst är som rasforskare Retzius är intressant.

När det gäller rasforskningen gör Uddenberg en grundlig genomgång av de projekt som Retzius var involverad i, och där arbetet med *Anthropologia Suecica* bara var ett av flera. Här ryms också tidiga undersökningar av finska kranier under 1870-talet, som Retzius var med och grävde fram på övergivna kyrkogårdar. Över huvud taget lyfter Uddenberg på ett bra sätt fram de etiskt högst tvivelaktiga metoder som Retzius och många andra använde för att få tillgång till mänskliga kvarlevor att undersöka, särskilt i de situationer då forskningen ingick i en kolonial kontext. Under sina resor i Egypten och Nordamerika inhandlade Retzius till exempel mumieskallar och kranier från den kanadensiska ursprungsbefolkningen, köp som genomfördes i allt annat än jämlika maktrelationer.

Den som vill skaffa sig en överblick över Retzius engagemang i den svenska rasforskningen under dess genombrottsstid i slutet av 1800-talet har därför god nytta av Uddenbergs biografi. Däremot bidrar den egentligen inte med några nya vetenskapliga slutsatser eller distinkt nya perspektiv på ämnet. Arbetet med *Anthropologia Suecica*, liksom delar av Retzius övriga rasforskning, har behandlats tidigare, framför allt av idéhistorikern Olof Ljungström i avhandlingen *Oscariansk antropologi. Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal* (2004). Ljungströms verk refereras också många gånger i biografien. Det som Uddenberg skriver om rasforskningen är med andra ord knappast något nytt, även

om det säkert kan förmedla kunskap om ämnet till en bredare läsekrets än vad som vanligtvis nås av akademiska avhandlingar.

Men som redan framgått är rasforskningen inte det enda som boken handlar om, och faktum är att det är en helt annan aspekt av Retzius som enligt min bedömning är dess finaste inslag. Det är något som Uddenberg alltså inte uttryckligen anger som ett forskningsämne, men som ändå hela tiden berörs på ett intresseväckande sätt. Det gäller de i en bred mening infrastrukturella förutsättningarna för vetenskaplig forskning i Sverige under tiden strax före och runt sekelskiftet 1900, då universiteten ännu inte helt fått rollen som de självklara forskningscentra som de senare blev.

Här kunde Retzius som en av epokens sista vetenskapsproducenter växla mellan att utföra forskning som professor vid Karolinska institutet och att göra det som privatforskare. Att han kunde göra detta underlättades starkt av den förmögenhet han gift sig till genom sitt äktenskap med Anna Hierta (boken är i vissa delar en biografi över henne i nästan lika hög grad som över Retzius). Tillsammans använde de också sin förmögenhet för att finansiera andras forskningsprojekt genom sin kontroll över Stiftelsen Lars Hiertas Minne, som under ett antal år runt sekelskiftet var en viktig forskningsfinansierare. På så sätt blev Gustaf Retzius och hans hustru mäktiga anslagsgivare under en period då naturvetenskapen å ena sidan utvecklades snabbt men där det å andra sidan ännu inte fanns någon egentlig offentlig forskningsfinansiering. Det är framställningen av deras aktörskap i denna halvt inofficiella forskningsinfrastruktur och de nätverk de byggde upp inom ramen för den som jag menar är bokens stora behållning.

Sammantaget har Uddenberg skrivit en läsvärd biografi över en viktig rasvetenskaplig aktör och maktthavare i den svenska forskningsvärlden i skarven mellan 1800- och 1900-tal, även om boken är svårbedömd eftersom den själv befinner

sig i en skarv mellan grundforskning och populärvetenskap. Det är dock inte om rasforskningen som boken bidrar med så mycket ny kunskap. Retzius insats som rasforskare liksom den äldre svenska rasforskningen över huvud taget, från dess linneanska rötter i 1700-talet och vidare utveckling under 1800-talet, väntar fortfarande på att behandlas på ett systematiskt, samlat och uttömmande sätt – trots de tidigare insatser som gjorts av forskare som Ljungström och andra. Här skulle en fördjupad studie av det svenska rasvetenskapliga 1800-tal som Retzius var en del av vara värdefull, inte minst för att belysa hur rasforskningen såg ut innan den institutionaliserades och före den mendelska genetikens genombrott. Ett sådant projekt skulle tveklöst ha nytta av Uddenbergs biografi. Men det skulle också behöva utföras med utgångspunkt i en teoretiskt grundad diskussion av termer som ras, rasism eller rasifiering, och föra en dialog med ett internationellt forskningsläge.

Martin Ericsson

Svälten. Hungeråren som formade Sverige

Magnus Västerbro

Albert Bonniers Förlag, 2018, 441 s.

Åren 1867–69 drabbades Sverige – först Norrland, sedan sydöstra Götaland – av en allvarlig missväxtkatastrof. Tusentals människor dog, och som vanligt var det sjukdomarna som följde i undernäringsens och migrationens spår som skördade nästan alla offer. Antalet födda barn, liksom ingångna äktenskap, sjönk dramatiskt. På motsvarande sätt steg antalet självmord, mord, stölder och konkurser kraftigt. Emigrationen tog nu fart på allvar. Om detta har journalisten och författaren Magnus Västerbro skrivit en kritikerrosad bok, vinnare av Augustpriset i fackboksklassen 2018. Här tas för första gången ett samlat grepp på nödåren 1867–69,

men Västerbro framhåller att boken inte i första hand är resultatet av egen forskning, utan i stället vilar tungt på en handfull tidigare studier. Ambitionen är vällovlig, och resultatet i långa stycken lyckosamt.

Västerbro täcker in en imponerande mängd aspekter och sätter in missväxtfenomenet i ett större historiskt sammanhang. Uppslagsrikt resonerar han bland annat om de hungrandes skamkänslor och om svältens minneskultur. Han beskriver tiggeriet och de ofta motsägelsefulla reaktioner det gav upphov till. Han funderar kring problemet med bidragsgivarnas tilltagande trötthet ("donor fatigue"). Och han tar spjärn mot skönlitterära verk som kommit att forma vår bild av 1800-talet och visar hur exempelvis Wilhelm Moberg och Per Anders Fogelström har skildrat fattigdomen på ett många gånger tillrättalagt sätt – att umbärandena alls inte adlade människorna utan tvärtom bröt ner dem, också i ett moraliskt hänseende. Snart sagt varje tänkbar infallsvinkel på fenomenet utforskas. Somligt kunde förvisso ha valts bort – så tillför exempelvis redogörelserna för Karl XV:s utsävningar inte mycket mer än en indignerad kontrastverkan till de hungrande. Andra aspekter kunde med fördel ha fördjupats.

Att 1860-talets missväxtkatastrof, som äger rum i en klassisk brytningstid i svensk historia, inte tilldragit sig mer vetenskapligt intresse är förvånande. Västerbro tangerar många intressanta ämnen som väntar på att utforskas närmare, så som nödåren som mediehändelse, nödhjälpskommittén som liberal styrning och narrativa perspektiv på skildringarna av svält.

Det finns dock risker med att skriva syntetiserande populärhistoria om något så förhållandevis utforskat som 1860-talets nödår. Om mycket saknar vi ännu kunskap. Så är det exempelvis högst osäkert i hur stor utsträckning den distribuerade nödhjälpen verkligen kom de mest behövande till del, och vilken roll den spelade för deras överlevnad. Västerbro är medveten om detta, vilket ändå inte

hindrar honom att dra slutsatsen att "en viss mängd nödhjälp nådde fram till många", vilket skulle förklara varför dödligheten blev så pass mycket lägre än i Finland, där nödhjälpen var mindre omfattande. I stället för sådana vaga men anspråksfulla formuleringar hade jag gärna sett att Västerbro mer transparent hade diskuterat vårt nuvarande kunskapsläge och bättre klargjort vilka av hans ofta långtgående slutsatser som står på fast empirisk grund. Riktigt tvivelaktigt blir argumentationen om att missväxtkatastrofen blev en viktig katalysator för Sveriges modernisering, inte minst med avseende på demokratisering, och att landet aldrig mer blev sig riktigt likt. Denna i och för sig intressanta tanke hade förtjänat en mer prövande hållning.

En annan svaghet som efterhand visar sig är att framställningen tappar fart i takt med att Västerbro lämnar skildringen av Norrland 1867–68, där han haft förhållandevis god tillgång till tidigare forskning, och fortsätter med katastrofens senare och mindre utforskade förlopp i södra Sverige. Trots föresatsen att skildra alla tre nödåren uppstår här en obalans som inte löses av det stora antalet lokalhistoriska vittnesskildringar. Rent dramaturgiskt går något också förlorat när det nu välbekanta svältförloppet upprepar sig.

En av bokens mest centrala utgångspunkter är att missväxtkatastrofen på 1860-talet var en av de värsta som Sverige genomlidit. Om regeringens beslut 1868 att dröja med hjälpen till de nödställda i södra Sverige får vi exempelvis veta att detta var ett av de mest ödesdigra regeringsbeslut som någonsin fattats i Sverige. En hel landsända sägs ha stått inför ett fullständigt sammanbrott. Om den stöldväg som nöden gav upphov till konstateras att den saknar motstycke i svensk historia. Västerbro framhåller själv faran av att överdriva betydelsen av det egna studieobjektet, men om denna utgångspunkt fått utgöra en av bokens frågor hade risken blivit mindre akut. Att det förekom ett enormt lidande under nödåren står klart. Att många miste

livet likaså – överdödligheten åren 1867–69 uppgick enligt samtida statistik till 27 000 personer. Detta är givetvis förfärande siffror. Jämfört med många tidigare missväxtkatastrofer i Sverige framstår likväl inte den ökade dödligheten på något sätt som anmärkningsvärt stor, givet skördeutfallet – snarare tvärtom. Marie Clark Nelson, som gjort den enda mer ingående vetenskapliga studien av dödligheten i ett av de hårdast drabbade länen, Norrbotten, kommer till slutsatsen att missväxten inte ledde till en svältkatastrof, jämförbar med tidigare seklers. Endast Tornedalen uppvisar en tydligt höjd mortalitet förorsakad av svältrelaterade sjukdomar. Dödsfall orsakade av direkt svält finner hon vara en myt. Nelsons resultat hade kunnat utgöra grund för en i sammanhanget viktig medicinhistorisk diskussion av kategorin svältrelaterade sjukdomar. Måhända har Nelson underskattat undernäringens betydelse för alla de sjukdomar som grasserade vid denna tid. Västerbro lämnar emellertid Nelsons resultat och metodik okommenterade. Implicit sägs således nödårens överdödlighet i princip helt kunna förklaras av svältrelaterade sjukdomar. Inte heller använder sig Västerbro av möjligheten att med hjälp av modern demografisk och agrarhistorisk forskning sätta in nödårens dödlighet i ett vidare historiskt sammanhang.

Om något tycks 1860-talets svenska samhälle snarast ha utmärkts av en hög resiliens. Trots en på sina håll mycket allvarlig missväxt, trots en med våra mått mätt rudimentär infrastruktur, trots senfärdiga myndigheter, och inte minst en lång föregående period av kraftig befolkningsökning och proletarisering, så tog sig en helt överväldigande majoritet – också i de lokalsamhällen som drabbades hårdast – igenom katastrofen med åtminstone livet i behåll. Sak samma med den samhällsordning som, enligt Västerbro, helt hotade bryta samman. Västerbro avtäckar en samhällsordning som inte endast i efterhand utan också av många i samtiden uppfattades som djupt orättfärdig.

Klassklyftorna har kanske aldrig varit så avgrunds djupa i Sverige som under dessa nödår, och Västerbros ilska är fullt begriplig. Men om något utmärker den sociala oro som förvisso förekom så är det hur begränsad den ändå var till sin omfattning. Samhällsordningen bröt inte sönder, vilket den inte heller hade gjort under tidigare långt allvarigare missväxtkatastrofer. Frågan är om den ens krackelerade, så som Västerbro menar att den gjorde.

I teoretiskt hänseende ansluter sig Västerbro till Amartya Sens inflytelserika tolkningsram, enligt vilken det väsentliga inte är om det finns tillgång till mat, utan om denna mat är tillgänglig för de människor som behöver den. 1860-talets missväxtkatastrof må ha utlösts av naturfenomen, men var likväl en konsekvens av politiska beslut och reflekterade en maktordning. Lutherska syndastraffsföreställningar, en korrupt statsförvaltning och ett förstocket kungahus läggs här till last. Det utan jämförelse största ansvaret åläggs emellertid den marknadliberala ideologi som enligt Västerbro styrde maktthavnas agerande. Vilket historiskt förklaringsvärde dessa liberala idéer egentligen har för det inträffade blir emellertid aldrig föremål för någon ingående diskussion. Möjligheten att bedriva ideologikritik ges i stället företräde: om det inte varit för bland annat den blinda tron på den fria marknaden, vurmen för avregleringar, en nedmonterad krisberedskap och en obarmhärtig arbetslinje, hade de grasserande sjukdomarna kunnat hejdas och de allra flesta räddas. Också många andra dagspolitiskt brännande ämnen passerar revy, däribland de återkommande tvära kasten i Sverige, där politiken hastigt läggs om från en extrem till en annan, liksom splittringen mellan stad och land och frågan om hur Norrlands resurser bör fördelas; inställningen till tiggeriet, samt hur ett drunknat barn, på flykt undan fattigdom, väcker opinion. Tillsammans med nämnda ideologikritik utgör överlag dagens migrationsdebatt en viktig fond för boken. Västerbros politiska historiebruk är

slagkraftigt och han gör flera tänkvärda iakttagelser. De tidlösa parallellerna har också varit ett återkommande tema i bokens varma mottagande. En mer nyanserad diskussion av jämförelseleden då och nu hade dock gjort tydligt att jämförelsen inte endast rymmer likheter, utan också betydande skillnader.

Erik Bodensten

Avhandlingar

När man skär i nuet faller framtiden ut. Den globala krisens bildvärld i Sverige under 1970-talet

Gustaf Johansson

Uppsala universitet, 2018, 314 s.

Trots att flertalet bilder från 1970-talet blivit ikoniska exempel på hur globala miljöproblem kom upp på agendan har det enligt Gustaf Johansson inte tagits ett helhetsgrepp på de gestaltningar som mötte människor under detta decennium. Författaren tar avstamp i forskning om 1970-talet som en brytningstid, där framstegstro övergick i pessimism. Ambitionen är att problematisera relationen mellan 1970-talets gestaltningar och tiden som föregick dem. Johansson vill i stället knyta dem till en längre historia om hur nuet och samtiden har förstått inom moderniteten. Avhandlingen skulle kunna ses i ljuset av ett ökat intresse från historiker att undersöka 1970-talet som ett eget decennium utan nödvändiga band till ett ”långt 60-tal”.

Författaren utgår från att det genom de globala miljö- och framtidsfrågorna etablerades en specifik krisperception under 1970-talet som framträdde i tidens gestaltningar. Frågan om hur, och med vilka medel, denna framträdde ringas in med begreppet ”samtidsdiagnostik”. Med detta åsyftas det sätt som olika tider och rum konfigureras i nuet och skapar en

specifik bild av vad samtiden är. Denna konfiguration undersöks i första delen av avhandlingens analys. I förlängningen bär, enligt författaren, samtidsdiagnostiken också på en uppmaning att agera på ett givet sätt. Detta imperativ analyseras i andra delen. Med sitt tillvägagångssätt betonar Johansson att förstståelsen av samtiden skapas i de gestaltningar av globala miljö- och framtidsfrågor som undersöks. Därmed kan avhandlingen också vara av värde för forskare som intresserar sig för begrepp som historiemedvetande och historiebruk.

Materialet som analyseras är mångfasetterat och inkluderar illustrationer i tidningar, böcker, utredningar och utställningar, alla kategoriserade som gestaltningar. Tillvägagångssättet ger översikt och bredd men undviker frågor om vilken typ av samtid som var möjlig att skapa och återge givet genrekonventioner och teknik. Tidens materiella förutsättningar är inte oviktiga för vilken typ av bilder som gick att producera. Variationen i gestaltningar innebär dock ett inspirerande exempel för historiker som sysslar med visuell kultur. Johansson gör dessutom en lovvärd insats i att han inte stannar vid den enskilda bilden utan analyserar gestaltningen som helhet. Med tanke på att bilderna, som återfinns sist i boken, spelar en sådan avgörande roll i analysen är det olyckligt att reproduktionen inte är den bästa.

För de gestaltningar som analyseras saknar jag en utförlig diskussion om urval både när det gäller tematiska och tidsmässiga avgränsningar. En tydligare beskrivning av vad som egentligen definierar de analyserade materialen som globala miljö- och framtidsfrågor och hur Johansson hittat till just dessa gestaltningar hade varit välkommet. Gällande den tidsmässiga avgränsningen är i princip allt material i första delen från slutet av 1960-talet och tidigt 1970-tal. Till andra delen sker en förskjutning där fler av de analyserade gestaltningarna är från det senare 1970-talet. Konsekvenserna av urvalet hade

med fördel lyfts i metoddiskussionen, här missar författaren en möjlighet att diskutera förändring och skillnad i de samtidsdiagnostiska gestaltningarna. Ska en samtidsdiagnostik tolkas i den temporala struktur som vi ser här, det vill säga etablerandet av en diagnos som därefter uppmanar att handla? Troligtvis hade en uppmärksamhet gällande rörelsen i tid också kunnat stärka författarens argument gentemot den tidigare forskningen om 1970-talet.

Den empiriska analysen är som nämnts strukturerad i två delar. I den första, "Att gestalta en tid i kris", ligger fokus på hur olika rumsliga och tidsliga element sammanfördes i gestaltade samtidsdiagnoser där globala miljö- och framtidsfrågor framträdde. Avsnittet är indelat i tre kapitel där författaren rör sig från den planetära skalan exemplifierad med illustrationer av jordklotet och exponentialkurvor, via reportage med historiska analogier till bilder av vardagen i välfärdssamhället. Den andra delen, "Synligheten och imperativet", består av två kapitel. Där vänder sig författaren till det uppfordrande och vägledande tilltal som utmärkte tidens gestaltningar. Fokus riktas mot de framtidsinriktade böcker, utställningar och utbildningsinitiativ som kom av tidens krisperception. Denna andra del visar på ett viktigt sätt hur de nya insikterna om miljön och framtiden kom att omsättas i fostrande praktiker.

Det är en rik beskrivning som når läsaren, författaren visar övertygande hur samtiden skapades med hjälp av en mängd olika element bortom betraktarens direkta nu. I analysen rör sig Johansson på ett generellt plan och i sammanfattningarna lyfter han framför allt de dominerande tendenserna, ett angreppssätt som delvis undviker viktiga motsägelser och konflikter. Invändningen är kanske särskilt angelägen att lyfta när det gäller 1970-talet, som har beskrivits som ett pluralistisk och fragmenterat decennium.

Avhandlingen avslutas med ett reflekterande avsnitt där de viktigaste resultaten

presenteras. Johansson betonar vikten av att se samtidens tillblivelse genom de gestaltningar han undersökt och visar på den historiska kontinuiteten i sätten som samtiden gestaltas. I den meningen knyter Johansson också de analyserade bilderna till en större fråga om vad nuet är inom moderniteten, en fråga som väver samman 1800-talets visuella pedagogik, 1970-talets samtidsdiagnoser och dagens gestaltningar av kommande klimatkatastrof. För att tydliggöra avhandlingens bidrag hade det varit välkommet med en klarare positionering och argumentation, inte minst gentemot tidigare forskning om 1970-talet som en brytningstid. Framför allt saknar jag en dialog med den forskning som likt författaren har sett 1970-talets problemformuleringar som ett led i en längre modern historia.

Sammantaget är Gustaf Johanssons avhandling ett välkommet bidrag till forskningen om 1970-talet som en period av ökat globalt miljömedvetande och inte minst som inspiration för bildanalys inom historisk forskning. Studien bidrar i huvudsak med att nyansera och ge en fylligare bild av de problemkomplex som växte fram i 1960-talets slut och 1970-talets början, där Johansson visar hur tidens frågor uppkom genom att sammanlänka det planetära perspektivet med vardagens liv – en kunskap som kunde omsättas i pedagogiska ansträngningar. Det finns i avhandlingen en del brister i framför allt metod och en otydlighet i argument och resultat i relation till tidigare forskning. Dock ger Johanssons avhandling oss en större förståelse för hur de globala miljö- och framtidsfrågorna mötte 1970-talets människor och vilka färdigheter de förväntades utveckla.

För att utveckla och stärka författarens argument vore det välkommet med vidare komparativa studier över tid och även studier av de materiella förutsättningar som gjorde en del av de gestaltningar som analyseras möjliga. Avhandlingen bjuder även in till att röra sig bort från krisperceptionen och studera andra typer

av samtidsdiagnostiska gestaltningar, exempelvis inom den vid tiden mer framtidsoptimistiska nyliberalismen eller den nutidsorienterade punken.

Kristoffer Ekberg

Naturliga medborgare.
Friluftsliv och medborgarfostran
i scoutrörelsen och Unga Örnar
1925-1960

*Björn Lundberg*²

Arkiv förlag, 2018, 374 s.

Björn Lundbergs avhandling berör en rad olika forskningslägen och pågående forskningsdiskussioner: friluftsliv, barndomshistoria, miljöhistoria och scoutforskning. Det som framför allt står i centrum för hans analys är emellertid medborgarfostrans historia. När Robert Putnam publicerade sin banbrytande forskning om den italienska medborgarandans historiska utveckling på 1990-talet kunde han visa att det fanns en statistisk samvariation mellan föreningsliv och stark medborgaranda. Lundberg intresserar sig för något som Putnam har kritiserats för att ha utelämnat från sin undersökning, nämligen vilken sorts medborgarideal frivilligföreningarna i praktiken har bidragit till att sprida och upprätthålla i samhället genom sin verksamhet.

I *Naturliga medborgare* granskas hur scouterna och Unga örnar bedrev medborgarfostran från mellankrigstiden fram till 1960. Ofta har den tidigare forskningen och diskussionen om medborgandan i civilsamhället saknat genusperspektiv. I den fällan går inte Lundberg som i stället kombinerar governmentalitets- med genusteori och systematiskt granskar vad de båda organisationernas medborgarfostran betydde för pojkar respektive flickor.

I Sverige spreds scoutingen redan tidigt

² Då Björn Lundberg är *Scandias* redaktionssekreterare har recensionen administrerats enbart av redaktören.

på 1900-talet. Tre år efter det att Robert Baden-Powell hade publicerat sin bok *Scouting for Boys* 1908 fanns den att läsa på svenska och 1912 bilades Sveriges Scoutförbund. Trots att scouternas skulle syssla med manlighetsfostran i första hand uteslöt inte Baden-Powell flickorna. Snart knackade de också på dörren och bilade Sveriges Flickors Scoutförbund 1913.

Under mellankrigstiden gav sig horder av pojkar och flickor ut i skog och mark för att träna överlevnad och lära sig att ta vara på sig själva. Lundberg använder begreppet *heterotopi* för att analysera hur vildmarkslivet fungerade och vad det betydde för scouterna. Lägerlivet, kommer han fram till, upprättades som ett föreställt idealtillstånd dit unga människor skulle tas för att få undslippa samhällets nedbrytande krafter för ett tag. Därefter skulle de återbördas till samhället, nu som hela, friska och goda medborgare. Fundamentala beståndsdelar i scoutrörelsens fostran till civilt medborgarskap var lydnad och plikt i kombination med glädje och gemenskap. Tillika skulle gode scouten ta ansvar för, och inordna sig i, gemenskapen. I praktiken betydde medborgarfostran olika saker för pojkar och flickor. För flickorna hade den ett mer hushållsnära innehåll än för pojkarna.

Unga örnar skapades av Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund 1931. Örnarna delade scouternas intresse för friluftsliv, men de valde att prioritera det politiska framför det civila medborgarskapet. Örnarnas lägerverksamhet utformades därför som ett samhälle i miniatyr med örnriksdagar och allmänna val. Deltagarna undervisades både i samhällskunskap och om arbetarrörelsens olika grenar och organisationer. Politisk skolning varvades med rekreation och det rädde en uppsluppen stämning på lägren.

Under beredskapsåren mobiliserade både scouterna och örnarna sina medlemmar för att hjälpa till inom jordbruket och luftskyddet. Beredskapstiden påverkade också föreningsmoralen. Eftersom Sverige hade

skonats under kriget hade svenska scouter och Unga örnar ett särskilt stort ansvar att hjälpa till internationellt, menade man. Åren strax efter kriget växte Unga örnar så det knakade och såg det som sin uppgift att hantera samhällets ungdomsproblem. Unga människor skulle genom att ges meningsfulla upplevelser och gemenskap fostras till goda demokrater. Scouterna däremot tappade mark och brottades med sjunkande medlemstal. För att anpassa rörelsen till den nya tidsandan sågs verksamheten över och moderniserades. Karaktärsfostran och indianromantik tedde sig allt mer förlegade och otidsenliga. I stället skulle nu scoutrörelsen ägna sig åt demokratifostran och vara samhällsnyttig. Den nya inriktningen bar frukt och från mitten av 1950-talet pekade medlemskurvorna uppåt igen. 1960 bildades Svenska Scoutförbundet för både pojkar och flickor.

Naturliga medborgare är utan tvekan en väl genomförd avhandling. Lundberg har omsorgsfullt och fylligt bearbetat sitt empiriska underlag och han lägger fram sina resultat på ett lättbegripligt och överskådligt sätt med hjälp av väl vald teori. Måhända är resultaten inte alltid överraskande, men avhandlingen lägger ändå en viktig pusselbit till vår förståelse av civilsamhällets betydelse för medborgarfostran.

Lundberg hade dock i högre grad kunnat utnyttja governmentalitets-perspektivets analytiska möjligheter för att på så sätt komma längre i sin analys. Exempelvis hade han kunnat hålla isär de olika analysnivåerna diskus, organisation och fostran tydligare. En hel del sägs i avhandlingen om hur medborgarbegreppet definierades i de båda organisationerna, men detta görs på utspridda ställen i texten. Framställningen hade vunnit i djup och skärpa på att ge en mer sammanhållen analys av hur scouterna och Unga Örnar åberopande medborgarbegreppet; hur de länkade det till andra begrepp, värden och erfarenheter samt om och hur detta förändrades över tid. Detsamma gäller de båda andra

analysnivåerna, organisation och fostran. Även de hade tjänat på att hållas samman tydligare i framställningen för att på så sätt fördjupas och sättas in i ett vidare sammanhang.

Ofta stärker och kompletterar frivilligföreningar samhällsbärande fostransinstitutioner som hem och skola och annat föreningsliv. Men de utmanar ibland också vedertagna fostrans- och medborgarideal och blir då motkrafter i samhället (jfr Göran Sidenbäck, *Kampen om barnets själ*, 1992). Förtjänstfullt granskar Lundberg betydelsen av genus i de båda organisationerna. Om vad deras respektive sociala förankring kan ha betytt för verksamheten får vi veta betydligt mindre. Gärna hade jag också sett en mer utförlig analys av scouternas och örnarnas respektive utbredning och relationer till andra instanser för barn- och ungdomsfostran. I vilken mån och på och på vilket sätt dessa båda ungdomsverksamheter verkade som motpoler respektive komplement till, eller i samverkan med, andra fostransinstitutioner, och till varandra, är, som jag ser det, avgörande för hur vi ska bedöma deras betydelse för medborgarfostran i samhället. *Naturliga medborgare* snuddar vid dessa frågor men ger inte något tydligt svar.

Man kan också fundera över hur scouternas och örnarnas medborgarfostran tedde sig ur de unga individernas perspektiv. Unga människor är ofta medlemmar i flera föreningar under olika perioder av sitt liv, och de fostras också av hem och skola. För att greppa hur de formas till medborgare i hela sin vidd skulle man behöva uppmärksamma samtliga dessa påverkansrelationer och hur de skiftar över tid. Vilket man dock knappast kan begära ska göras i en enskild avhandling om scouterna och Unga örnar. Gott nog då att som Lundberg skarpt och ingående granska dessa båda organisationers praktiker för medborgarfostran.

Jens Ljunggren

Alla mäns prästadöme.
Homosocialitet, maskulinitet
och religion hos Kyrkobröderna,
Svenska kyrkans lekmanna-
förbund 1918–1978

Martin Nykvist

Nordic Academic Press, 2019, 303 s.

Det är knappast en nyhet att kyrkohistoria ofta skrivs av män om män. Sätillvida är Martin Nykvists avhandling om Kyrkobröderna en i raden. Men denna studie skiljer sig från många av föregångarna genom att Nykvist inte ser manlighet som den självklara normen. I stället är konstruktionen av den kristne lekmannen och dessa lekmäns homosociala sammanslutning Kyrkobröderna själva studieobjektet.

Flera forskare har sedan 1970-talet drivit olika former av feminiseringstester i studiet av förändringar av det religiösa livet i USA och Europa under 1800- och 1900-talen. En omfattad tolkning är att kvinnorna vid den tiden var på väg att ta över kristenlivet i hem och församling. Samtidigt har det varit tydligt för alla att den manliga dominansen i fråga om ledning och beslutsfattande bestod. Uppenbarligen fanns det svenska kristna män, både präster och lekmän, som vid 1900-talets början ansåg att kvinnor tog allt mer och för stor plats i församlingslivet. Nykvist har ett nyckelcitat från 1926 där lektor Tuve Fredriksson skriver om församlingslivet i Svenska kyrkan, att "det kvinnliga inslaget förhärskade". Det var enligt samma skribent "stor fara å färde, faran för församlingslivets feminisering". Om kvinnorna kom att dominera skulle förkunnelsen och församlingslivet ändras så att det inte längre sågs som fullt kompatibelt att vara kristen och man. Därför behövde Svenska kyrkans lekmän organisera sig. Nykvist undersöker denna oro för kyrkans feminisering och lekmännens organisering i Kyrkobröderna.

Nykvist har ett dubbelt syfte med sitt arbete. För det första vill han redogöra för kyrkobrädraorganisationens tillkomst

och förändring fram till 1978. För det andra vill han applicera teorier om genus, maskulinitet och homosocialitet på organisationens uppkomst och verksamhet. Nykvist använder sitt teoribygge genom hela avhandlingen, ibland i så hög grad att redogörelsen för förändringarna inom Kyrkobröderna kommer lite i skymundan. De genusteoretiska perspektiven har ett försteg före den mer deskriptiva historiska ingången. Inledningen har fått den vittfamnande rubriken "Genus i kyrkohistorien". Riktigt så allomfattande är dock varken inledningen eller boken. Från kapitel 2 och framåt följer avhandlingen organisationen Kyrkobröderna i huvudsak kronologiskt även om det sker under tematiska rubriker. I analysen använder Nykvist genomgående sina genusvetenskapliga teorier. Kapitel 4 om kyrkobrödernas reaktioner på 1960- och 1970-talens sexual- och familjepolitiska diskussioner förtjänar ett särskilt omnämnande. Här skildrar Nykvist Kyrkobrödernas och Svenska kyrkans ställningstaganden i en tidigare underbeforskad brytningstid i svensk kyrkohistoria. Han sammanfattar avsnittet under den träffande rubriken "Den förlorade kulturkampen". Kapitel 5 handlar om hur Kyrkobröderna överger särorganisationsmodellen efter många om och men och efter mångårig kvinnlig vardagsnärvaro. År 1978 blev det möjligt för kvinnor att vara fullvärdiga medlemmar i Svenska kyrkans lekmanaförbund. Nykvist summerar sin avhandling i de tre huvudorden "homosocialitet", "maskulinitet" och "religion". I den triaden blir det uppenbart vart Nykvists särskilda intresse är riktat och Kyrkobröderna är ett väl valt exempel.

Det här är en bra avhandling. Särskilt kapitel 4 är av sådan kvalitet att det kan läsas separat. Om Nykvist väljer att i framtiden publicera kapitlet i något annat sammanhang skulle jag föreslå att lagen om sambeskattningsens upphörande från 1971 lyfts in i diskussionen. Det skulle förstärka hans argumentation om Kyrkobrödernas

önskan att bevara den patriarkala hus-fadersmakten.

Det finns förstås svagare avsnitt och sådant som hade kunnat utvecklas. Jag hade gärna sett en kontinuerlig diskussion om relationen mellan de två kristna manlighetskonstruktionerna, prästmanlighet och lekmanmanlighet. Vidare kunde de parallella författaren börjar diskutera gällande prästämbetets öppnande för kvinnor och lekmanförbundets öppnande för kvinnor ha förts längre. De kunde också ha kompletterats med frågor om vad som hände när en viss grupp präster stängdes ute (kvinnliga präster) medan andra (manliga präster) fick vara med i lekmanorganisationen. Författaren kunde kanske även ha fått ut något av att diskutera frågan om prästfruars och kyrkobrådrahustrurs vardagsnärvaro i formellt sett homosociala gemenskaper som konvent, prästmöten, kyrkobrådrämöten och kyrkliga möten. Det hade också varit intressant om Nykvist fört en diskussion om huruvida manlig särorganisering alltid är ett sätt att befästa den egna gruppens makt.

Nykvist är (särskilt i kapitel 2) i onödigt hög grad beroende av kyrkobrådrörelsens interna historieskrivning och bild av rörelsens tillkomst för sin skildring av organisationen och de bakomliggande faktorerna. Det finns en risk att dra för stora växlar på ett begränsat källmaterial. Citatet från Tuve Fredriksson från 1926 är exempel på det. Med kikaren riktad mot en specifik rörelse finns det alltid en risk att förstora den på bekostnad av annat i dess samtid och Nykvist har en tendens att läsa källorna så att Kyrkobrådrörelsen framstår som helt avgörande för lekfolkets aktivitet i Svenska kyrkans församlingar. Det är i mina ögon en övertolkning av källmaterialet. Kyrkobrådraskap utgjorde, som jag läser Nykvists material, ett komplement till en redan existerande mångfald av församlingsuppgifter i fälten diakoni, mission, kyrkans prydande, förtroendeuppdrag i kyrkoråd, deltagande i körer, arbetskretsar, syföreningar (tydligt kvinnligt kodade) och

studiecirklar samt uppgifter som ledare i söndagsskolor, flick- respektive pojkgupper och ungdomsgrupper. Ibland lyfter han fram syföreningarna som Kyrkobrådrörelsen parallellorganisation för kvinnor. Så framställdes förhållandet av några av personerna i hans källmaterial men jämförelsen haltar betänkligt. Syföreningarna hade ingen organisationsstruktur på regional eller nationell nivå utan relaterade endast till den lokala församlingen.

Verktygen för att tolka organisationskulturen i den samtida Svenska kyrkan är trubbiga. Nykvist använder sig av två kategorier: legalt och frivilligt. Hade Nykvist gjort nätet finmaskigare med flera undergrupper till dessa två kategorier hade han kommit längre. Jag hade gärna sett en analys av de ursprungliga stadgarna utifrån den i dåtiden aktuella synodalorganisationen som var en form för att organisera frivilligt arbete i nära anknytning till den legala strukturens ramar. Den typen av frivilligt arbete är ju något helt annat än syföreningarnas betydligt lösare koppling till den legala strukturen.

När skildringen kommer fram till 1960-talet ser jag inte längre vad som var den hegemoniska manligheten som Kyrkobrådrörelsen hade att förhålla sig till. Nykvist hade gärna fått utveckla sina tankar mer här. Det är visserligen effektivt att kontrastera Kyrkobrådrörelsen med Rädda mannen-rörelsen, men vad var hegemonisk maskulinitet vid slutet av 1960-talet? Nykvist talar om det som en diskursiv praktik men kopplar det inte till någon eller några specifika grupper.

Det hade vidare varit intressant att få veta hur Kyrkobrådrörelsen argumenterade i debatten om kristendomsämnets avskaffande. Hur agerade de i den kulturkampen? Stod de sida vid sida med övriga grupper i Svenska kyrkan då eller hade de redan under 1960-talet kommit att ta en mer konservativ väg? Eller var det först i sexualmoraldebatterna de skilde ut sig från andra grupper inom Svenska kyrkan? Här och

var har också det hundraåriga källspråket fått påverka författaren så att han tappat sitt annars välfungerande samtidsspråk. Uttryck som ”mogenhetsexamen”, ”profitdrivande och timligt arbete” och ”jämte namnfrågan” behöver citattecken när de skrivs 2019.

Dessa anmärkningar rör dock mindre delar av arbetet och är inte av den arten att de rubbar resultatet av Martin Nykvists läsvärda avhandling.

Cecilia Wejryd

Antologier

Kunskap i rörelse. Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället

Johan Kärnfelt, Karl Grandin & Solveig Jülich (red.)

Makadam, 2018, 656 s.

Kungl. Vetenskapsakademien har sedan grundandet 1739 innehaft en central position i det svenska vetenskapspolitiska landskapet. Först som en samlande organisation för naturvetenskaperna i dess linda, därefter som en del av specialisering, professionalisering och inte minst internationalisering av svensk vetenskap. I modern tid har förstas Nobelprisen ytterligare satt sökarljuset på den anrika kunskapsorganisationen. Det kan därför tyckas förvånande att något samlat grepp på KVA:s historia inte företagits sedan 1960-talet. Efter en inledande period då akademien skötte historiskrivningen själv, genom exempelvis ledamoten Erik Wilhelm Dahlgren, har uppdraget sedermera fallit inom idéhistorikernas domän, främst representerad av Sten Lindroth och dennes *Kungl. Svenska vetenskapsakademiens historia 1739–1818* från 1967. Men det har länge saknats en historik som kompletterar Lindroths studie för senare tid. Samtidigt har också en rad nya

perspektiv berikat historievetenskaperna i sina olika former. Att en bred uppställning av Sveriges vetenskapshistoriker i och med föreliggande verk samlats för en kollaborativ kraftanstängning är därmed befogat och högst välkommet.

Utmaningen är uppenbar. En förklaring till att en allmän historik förblivit oskriven i ett halvt sekel kan säkerligen vara den svärmanövrerade genren. Att skriva historia om institutioner och organisationer tenderar att bli en intern angelägenhet, inte sällan företagen i samband med något jubileum. Ofta är sådana förvisso användbara för den som vill få en bred inblick, eller tillgång till detaljer i annat forskningssyfte, men det nödvändiga kronologiska och personcenterade perspektivet blir också begränsande för hur organisationen och dess samspel med samhället bör förstås på djupare plan. I föreliggande fall är det emellertid uppenbart att redaktörer och övriga inblandade vinnlagt sig om att i möjligaste mån undvika genrens inbyggda stelhet.

En huvudsaklig vidgning ligger i perspektiven som valts. Ämnet för boken är inte enbart vilken naturvetenskaplig kunskap som producerats under snart 300 år utan hur den kunskapen har cirkulerat och verkat i samhället. Som en av redaktörerna, Johan Kärnfelt, skriver i ett inledande kapitel är ambitionen därmed att ge ”en historisk belysning av kunskapsamhället”, bland annat genom att fokusera på KVA som en ”organisation som under lång tid spelat en central roll för formandet av svensk vetenskap” liksom för samhället i stort. Särskilt kan också noteras att boken tar utgångspunkterna ”inom ett brett kunskapshistoriskt område” med särskild fokus på att ”kunskap blir till genom att den sätts i rörelse”. Det kunskapshistoriska perspektivet, som vuxit sig allt starkare under de senaste åren, är berikande för boken som helhet även om det inte alltid skrivs fram.

Det lovvärda försöket att belysa KVA från nya och annorlunda vinklar finner även

uttryck i själva formen. Boken består av två olikartade men komplementära delar. Den första presenterar den allmänna historiken i fyra kapitel, medan den andra består av ett fyrtiotal bildessäer. Särskilt värt att framhålla är att Centrum för vetenskapshistorias arkiv i den senare delen fått spela huvudroll. Greppet möjliggör nämligen en uppvisning av föremål och bilder och därmed den rika materiella och visuella aspekt av KVA som i många fall tidigare varit gömd. Boken präglas på grund av detta genomgående av sina vackra och välfunna illustrationer.

Den första delens historik, som skrivits av Thomas Kaiserfeld och Henrik Björck, kan förstås inte helt undvika en bitvis redovisande karaktär och centralgestalter som Jöns Jacob Berzelius förblir dominerande, det kunskapshistoriska angreppssättet till trots. Det behöver inte betraktas som en svaghet, eftersom slutproduktens användbarhet också är beroende av vissa grundliga genomgångar av mer traditionellt snitt. För de tidigare delarna tillhandahåller förvisso Lindroth en viktig grundplåt, men de senare delarna av historiken är ju särskilt centrala för att förstå KVA:s utveckling under mer modern tid. Till förtjänsterna bör emellertid räknas just försöken att återkommande belysa KVA:s förhållande till samhällets utveckling och tendenser, dess roll "i skärningspunkten mellan politik och forskning", som Sven Widmalm uttrycker det i bokens läsvärda efterord.

För att ytterligare lösgöra framställningen från en schematisk redogörelse har Kaiserfeld och Björck låtit sig inspireras av ett institutionellt perspektiv, vilket medför att KVA betraktas som en brygga "mellan sociala strukturer och individuella aktörer" där stigberoende utveckling vägs mot institutionell likformighet. Förändring eller avsaknaden av densamma kan förstås som ett utslag av de val som akademien redan gjort eller som en effekt av internationell konformism för akademier och liknande organisationer. Det är ett bra grepp även

om det bitvis försvinner ur framställningen. Att författarna vid några tillfällen diskuterar vilka konsekvenser för tolkningen som olika perspektiv får är också välkommet. Som exempel kan nämnas frågan om ovan nämnde Berzelius och vilken vikt man ska tillskriva den enskilde aktören för 1800-talets utveckling.

De mer unika bildessäerna är samlade under fyra rubriker ("Cirkulation och mediering", "Praktiker och materialiteter", "Kunskapens ordningar" och "Konsten att minnas") och består av mikrohistoriska skärskådningar av fenomen som prisfrågor, högtidsdagar och nationalkommittéer, men också kuriositeter som brädspelen Norden-skiölds Nordostpassage, meteorologiska drakar och mekaniska räknemaskiner. Här återfinns en bred palett av ingångar. En essä belyser Nobelpriset och dess förhållande till nazismen, en annan Swedenborg (och dennes kranium), en tredje hur vetenskapen skildras i julkalendern *Selmas saga*. Även om man inte är på jakt efter information om just dessa fenomen belyser de KVA på kalejdoskopiskt vis. De är koncisa och intresseväckande överlag och visar dessutom upp det breda och varierade kunnande som just nu finns inom det vetenskapshistoriska fältet överlag.

Av anledningar som torde ha framgått är det inte alldeles enkelt att skriva en uttömmande recension eller betygsätta verket i sin helhet. Ett mer fullödigt eller tillfredsställande angreppssätt tycks knappast uppenbart och uppgiften är monumental. Det enda jag saknar är naturvetenskapens förhållande till humaniora (och andra kunskapsområden), något som en av redaktörerna, Johan Kärnfelt, faktiskt skrivit utförligt om i sin avhandling. Ett fokus på dylika "kunskapshierarkier" hade kunnat visa på ytterligare dimensioner i kunskapens förutsättningar att nå ut i samhället. Men det är en randanmärkning och trots allt knappast oväntat för en bok om KVA som institution. Man kan heller inte säga annat än att *Kunskap i rörelse* är en oerhört perspektivrik bok (värdig beteckningen

”pjäs”), mycket tack vare de ovan nämnda bildessäerna. Det är ingen bok man läser från början till slut, sannolikt läser man inte heller de två olika delarna av samma anledning. Styrkan ligger i att den både kan utgöra en forskningsresurs (den är föredömligt rik på noter och hänvisningar) och en mer lättsam produkt, förvillande lik en kaffebordsbok tack vare sin fantastiska

formgivning (signerad Johan Laserna). Troligtvis kommer den fungera väl som referensverk *och* som ingång till specifika forskningsfrågor. Kanske kan den också sätta kunskapen om KVA i rörelse utanför akademins väggar. Låt oss hoppas.

Isak Hammar

Mindre uppmärksammade historiska jubileer

Originalteckning för *Scandia* av Fredrik Tersmeden

FÖR 370 ÅR SEDAN (1650): DROTTNING KRISTINA UTZER TYSKEN HERMANN CONRING TILL SIN FÖRSTE LIVMEDIKUS. CONRING ÄR INTE BARA LÄKARE UTAN ÄVEN EN AV SIN TIDS FRÄMSTA RÄTTILÄRDA.

